

Mövzu 1 Politologyanın predmeti, strukturu və əhəmiyyəti.

Plan

- 1. Politologyanın yaranması**
- 2. Politologyanın predmeti, subyekti və obyekti**
- 3. Siyasi elmlərin funksiyaları, strukturu və əhatə dairəsi**
- 4. Politologyanın tədqiqat metodları**
- 5. Politologyanın əhəmiyyəti**

Ədəbiyyat

1. Ahu Tunçel. Bir siyaset felsefesi. İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2010
2. Вебер М. Избранное произведение. Москва, 1990
3. Марченко М. Политология. Москва, 1999
4. Лавриенко В.Н. Политология. Москва, 2006
5. Jain M.P. Political theories. Kaveri Printers ltd., New Dehli, 1993
6. Varma. S. P. Modern politikal theories. Dehli 1999
7. Siyasi biliklərin əsasları. Bakı, 1999
8. Сиделникова Т. Т., Теминков Д. А., Шарагин И. А. Политология. Москва, 1999
9. Şirəliyev H. İ. Politologiya. Bakı, 1993 Politologyanın yaranması

Politologyanın bir elm kimi qavranılması politikanın (siyasətin) nə olduğunu anlamağı, onun təbiətini öyrənməyi tələb edir. «Politika» qədim yunan sözüdür. Qədim Yunanistanda «polis» (şəhər-dövlət), «politikos» (dövlət xadimi), «politeya» (konstitusiya) kimi müxtəlif ifadə formalarına malik olan «politika» dövlət, hakimiyyət münasibətlərinin tənzimlənməsi, insanların, cəmiyyətin idarə olunması barədə elm hesab olunurdu. İngilis dilində isə «policy» idaretmə anlamını verir. V. Dalın lüğətində («Tolkoviy slovar jivoqo velikorusskoqo yazika») politika «dövlət idarəçilik elmi» kimi xarakterizə olunur. Müasir «Politoloji lüğət»-də isə terminin müəyyənləşdirilməsi daha dəqikdir: «politika cəmiyyətin siyasi sferadakı fəaliyyətidir, başlıcası olaraq hakimiyyətin əldə olunmasına, saxlanması, möhkəmləndirilməsinə və idarə edilməsinə yönəlib».

Siyasətin daha universal dəyərləndirilməsi də mövcuddur: «Siyasət-kicik və böyük sosial qruplar (partiyalar, hərəkatlar, siniflər, millətlər, dövlətlər) arasındaki münasibətlər sferasında siyasi hakimiyyətin qurulması və hərəkətə gətirilməsi, ictimai əhəmiyyətli tələb və sifarişlərin gerçəkləşməsi üçün bir fəaliyyət növüdür».

Aristotel yazırıdı: «insan sosial varlıq olduğundan siyaset sosial varlıq kimi onun təbiətində kök salıb. Çünkü o cəmiyyətdə, kollektivdə yaşamağa, başqları ilə ünsiyyətdə olmağa məhkumdur. İnsan öz təbiətinə görə həm də siyasi varlıqdır». Deyilənlərdən belə nəticə çıxır ki, siyasətin tarixi insanlığın tarixi ilə yaşıddır.

Siyasət deyildikdə cəmiyyətdə nizam yaratmaq, stabilliyi təmin etmək, eyni zamanda, başqa daha vacib məsələlərin həlli üçün arxasında hakimiyyət və şəxsiyyət dayanan proses başa düşülür. Bir sıra alman hüquqsunaslarının fikrincə, siyaset maraqların bir nöqtədə cəmləşmə dərəcəsinin artlığı, insanlar və təşkilatlar arasında antoqonizmin, qütbləşmənin dərinləşdiyi yerlərdə meydana gəlir. Bu zaman proseslərin motivləri dini, milli, iqtisadi, sosial, kulturaloji, yaxud da bunlardan bir neçəsinin vəhdəti ola bilər.

Siyasətin mahiyyəti zamandan, konkret tarixi şəraitdən, cəmiyyətdəki hakim ideologiyadan, dövrün əxlaqi və dini normalarından, insanların mədəni inkişaf səviyyəsindən çox asılıdır. İnsan, cəmiyyət, hakim siyasi institutlar mahiyyət baxımından nə cürdürsə, siyaset

də təxminən onlara adekvat olur. Siyasetin məzmunu aparıcı sosial qrupların, zümrələrin maraqları əsasında müəyyənləşir. Aparılan siyasetin mahiyəti bu qrupların, siniflərin məqsədlərində, programlarında, qarşıya qoyduqları vəzifələrdə təzahür edir.

Xarakterinə görə siyaset tənzimləyici rola malikdir. Siyasetin yönəldiyi məcra, hakimiyyətin hansı vasitələrdən, üsullardan istifadə etməsi hər bir cəmiyyətin inkişaf dərəcəsindən, onun sosial strukturundan, zümrələrarası münasibətlərdən, adət-ənənələrdən, mədəniyyətdən asılıdır.

Siyasetin bünövrəsində ya insanlar, təşkilatlar arsında əməkdaşlıq, qarşılıqlı yardım, yaxud da qarşıdurma, düşməncilik, zor dayanır.

Siyaset növlərinə və istiqamətlərinə görə differensialdır, yəni daxilə və xaricə yönəlikdir. Eyni zamanda sosial, iqtisadi, milli, dini, elmi, mədəni, ekoloji, hüquqi, hərbi və s. istiqamətləri əhatə edir.

Siyaset çox qədim peşə olsa da, bu sahə ilə bağlı xeyli kitablar, yazılısa da, Politologiya (Siyasətşünaslıq) bir elm sahəsi kimi xeyli cavandır. XVIII əsrin ortalarından sonra təbiət elmləri, əxlaq elmlərindən fərqləndirilməyə başlandı. XIX əsrə əxlaq elmləri birmənalı şəkildə ictimai elmlər adlandırılırdı. Siyaset haqqında elm isə ictimai elmlərin bir qolu kimi təşəkkül tapmağa başladı.

Təhsil sistemində Politologiya bir fənn kimi ilk dəfə ABŞın Kolumbiya universitetində 1880-ci ildən tədris olunur. Fənnin tədrisinə başlanandan həmin universitetdə Politologiya fakultəsi də yaradıldı. Politologiya elminin sürətli inkişafı XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. 1903-cü ildə Amerika Siyasi Elmlər Assosiasiyyası (ASEA), 1949-cu ildə isə YUNESKO-nun nəzdində Beynəlxalq Siyasi Elmlər Assosiasiyyası yaradıldı, politoloji tədqiqatların coğrafiyası genişləndi və keyfiyyəti xeyli artdı. İkinci Dünya müharibəsindən sonra Qərbdə sosial elmlər sahəsində təlatümlər baş verdi və Politologiya elmi ciddi mübahisələr predmetinə çevrildi. Müharibədən sonra cəmiyyətin və insanın psixoloji durumu, gələcək həyatı barədə maraqlı disskusiyalar gedir, yeni-yeni fəlsəfi görüşlər və təlimlər yaranırdı (pozitivizm, biheviörizm və s.). Az sonra məlum oldu ki, bütün bu təlimlərdə birtərəflilik var. Nə pozitivizm, nə də ki, biheviörizm (davranış) siyasi proseslərin rəngarəngliyini tam əks etdirmək gücündə deyil. Ancaq təcrübə və sınaq yolu ilə təsdiq edilənlərin düzgün olduğunu bəyan edən pozitivistlər dünyagörüşləri və ideologiyalarla bağlı müddəələri bir kənara ataraq, onları Politologiyadan uzaqlaşdırmağa çalışırdılar. Elə buna görə də tətbiqi sosiologiya, sosioloji pozitivizm siyasi elmlərin əsas komponenti olmuşdu.

Siyasi elmlərin bu cür riyazıləşməsi Qərb politoloqlarını narahat etməyə başladı. 1970-ci illərdə belə fikirlər ortaya atıldı ki, pozitivizmin prinsipləri nəzəri xarakter daşımır və konseptual məzmundan məhrumdur. Bu illər Politologiyada «ruhların axtarışı» dövrü adlanır. Yəni mütəxəssislər, artıq, siyasetin mənəviyyatla, ideologiya ilə sıx bağlı olduğunu iddia edirdi. Qeyd olunurdu ki, dövlət təkcə rasional elmlərlə deyil fərdin, toplumun psixoloji xüsusiyyətləri, insanların halı və ovqatı ilə, dəyərlər sistemi və ölçülərlə (normalarla) idarə olunur. Beləliklə pozitivistlərlə yanaşı mənəviyyata üstünlük verən mütəxəssislərin də mövqeyi gücləndi.

Sovetlər dövründə Politologiya sosialist düşərgəsinə daxil olan ölkələrdə inkişafdan qaldı. Azərbaycanda isə Politlogiya müstəqil elm sahəsi kimi 1991-ci ildən, yəni milli müstəqillik bərpa olunduqdan sonra tədris edilir.

Politologianın predmeti, subyekti və obyekti

Hazırda Politologiya elminə iki cür yanaşma özünü bürüzə verir.

Birinci:

- Politologiya dövlət haqqında elmdir
- Siyasetin subyekti dövlətdir
- Politologiya siyaset haqqında yeganə elmdir

İkinci:

- Politologiya hakimiyyət haqqında elmdir
- Siyasetin subyekti-dövlət, sinif, etnos, partiya, hərəkat, qrup və fərddir.
- Politologiya siyaset haqqında elmlərdən biridir.

Siyasetin əhəmiyyətli cəhətlərindən biri də siyasetin subyektori və onların fəaliyyəti məsələsidir. Siyasetin subyektləri-fəal, azad və müstəqil fəaliyyət göstərən siyasi proses iştirakçılarıdır. Onların özünəməxsus maraqları və tələbləri var. Siyasi səhnədə daim fəaliyyət göstərən siyasi subyektləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- fəndlər (sıravi vətəndaşlar, siyasi liderlər);
- sosial qruplar (zümrələr, millətlər, xalqlar, etnik qruplar, konfessional icmalar, istehsalçılar və s.);
- siyasi institutlar (dövlət, siyasi partiyalar, siyasıləşmiş ictimai təşkilatlar və hərəkatlar).

Onların fəallığı və siyasi proseslərə təsir dərəcəsi müxtəlif olsa da, bütün subyektlər öz maraqlarını gerçəkləşdirməyə çalışır.

Siyasi subyektlərə elitlər və bürokratlar da daxildir. Bir çox hallarda vacib siyasi məsələlər məhz bu subyektlər tərəfindən hazırlanıb həyata keçirilir. Elitlər kəmiyyət baxımından az olsalar da mütəşəkkildir, vacib qərarlar vermək, onları həyata keçirmək, siyasi inkişafın məqsəd və strategiyasını müəyyənləşdirmək səlahiyyətlərinə və imkanlarına malikdir. Bürokratlar isə elitlərlə cəmiyyətin digər hissəsi arasında vasitəçi rolunu oynayırlar.

Siyaset subyektlərinin fəaliyyəti ya siyasi hakimiyyətin əldə olunmasına, möhkəmləndirilməsinə, ya da başqa subyektlərlə bir yerdə hakimiyyətə sahib olmaq huququna yiyələnmeye yönəlib. Siyasetin subyektləri üçün əsas bu və ya digər dərəcədə siyasi hakimiyyətə sahib olmaq, hakimiyyət strukturlarında təmsilçilik hüququ əldə etmək və beləliklə, hakimiyyət səlahiyyətlərini icra etməkdir. Hakimiyyətin öz səlahiyyətlərindən və vasitələrindən istifadə etməsi, güclənmək və öz maraqlarını effektli müdafiə etmək istəyi təbiidir. Çünkü hakimiyyətə sahib olan qüvvələr öz məqsədlərini həyata keçirmək üçün daha böyük imkanlara sahib olurlar. Siyasetin subyektləri arasında dinamik münasibətlər sistemi, tabe olma və özünü tabe etdirmə, asılılıq və avtanomiya mövcuddur.

Siyasetin obyekti-ictimai həyatın müxtəlif tərəfləri, sosial qruplar, ayrı-ayrı şəxslər, nisbi müstəqilliyyə malik olan ictimaiyyəsi güclər və hərəkatlardır. Siyaset subyektlərinin fəaliyyəti siyasetin obyekti istiqamətlənir. Siyaset subyektlərinin özleri, eyni zamanda, siyasetin obyektləri kimi çıxış edir.

Politologiyanın predmeti-siyasi hakimiyyətin, siyasi sistemin dəyişməsi, fəaliyyəti və bərqərar olma qanunauyğunluqlarıdır.

Siyasi elmlərin funksiyaları, strukturu və əhatə dairəsi

Cəmiyyətin siyasi həyatının müxtəlifliyini və rəngarəngliyini əks etdirən Politologiya bir sıra funksiyaları yerinə yetirir: qnoseoloji funksiya, dünyabaxışları funksiyası, praktiki-proqnostik funksiya. Bu funksiyalar sıx şəkildə qarşılıqlı əlaqədə olsalar da, özəl xüsusiyyətlərini də saxlayırlar.

Qnoseoloji, yaxud nəzəri funksiya siyasi gerçəklilikləri öyrənir. Politologiya cəmiyyətin siyasi həyatının inkişaf ənənələrini, baş verən siyasi prosesləri və hadisələri, onların təbiətini araşdırır, insanların siyasi fəaliyyətlərinin müxtəlif tərəflərini, qarşılıqlı münasibətlərini təhlil

edir. Empirik araştırmaların tətbiqi imkan verir ki, siyasi fəaliyyət, bu fəaliyyətin qanunauyğunluqları barədə yeni bilgilər əldə edilsin, siyasetlə bağlı təsəvvürlər konkretləşsin, genişlənsin, bütövlükdə cəmiyyətin inkişaf istiqamətlərinə aydınlıq gətirilsin. Qnoseloji funksiya ilə six bağlı olan dünyabaxışları funksiyası cəmiyyətin siyasi inkişafının bütün mənzərəsinin yaradılmasında, əsas sferalarda (iqtisadi, hüquqi, mənəvi) siyasetin yerinin və rolunun dərk edilməsində öz ifadəsini tapır. Hazırda Azərbaycan insanı üçün ətrafda baş verən hadisələri düzgün qiymətlədirmə, müstəqil qərarlar qəbul etmə bacarığı vacib keyfiyyətdir. İndiki siyasetdə səhvlerin bədəli ağır olur. Belə səhvleri minimuma endirmək üçün vətəndaşların da dünyabaxışlarının mükəmməlləşməsi, inkişafi çox vacibdir.

Politologiyanın praktiki-proqnostik funksiyası elmi biliklərə əsaslanır. Bu funksiya: cari siyasi proseslərin, müxtəlif sosial-iqtisadi proqramların gerçəkləşməsi üçün siyasi nəticələrən tənqidini təhlilinin aparılmasına; dövlət və siyasi partiya proqramlarının siyasi ekspertizasına; siyasi hadisələrin inkişafının mümkün və arzuedilən sənərilərinin hazırlanmasına; siyasi proseslərə effektli rəhbərlik etmək üçün tövsiyyə və təkliflərin, proqnozların hazırlanmasına imkan verir.

Dünyada siyasi proseslərin inkişaf dinamikası artıb, insanların dünyagörüşləri, düşüncələri, ovqat və siyasi meylləri tez dəyişən olub. Bu baxımdan siyasi hadisələrin və insan davranışlarının proqnozlaşdırılması məsələsi get-gedə aktuallaşır və politologiyada əsas sahələrdən birinə çevirilir.

Politologiya elmi hansı strukturlara malikdir?

Siyasi maraq-siyasi davranışın insanın daxili aləmində dərk olunmuş qaynağı kimi insanları müəyyən məqsədlərə və konkret siyasi hərəkətlərin gerçəkləşməsinə həvəsləndirir. Siyasi maraq siyasi münasibətlər zamanı təkmiləşшиб konkretləşir.

Siyasi təşkilatlar-ictimai proseslərin idarəolunma və tənzimlənmə mərkəzi kimi hakimiyyət institutlarının rolunu eks etdirir.

Siyasi fəaliyyət-öz siyasi maraqlarını gerçəkləşdirən subyektlərin çeşidli sosial fəallığıdır.

Siyasi şürur-insanların siyasi həyata şüurlu münasibətdən asılılığını xarakterizə edir.

Siyasi münasibətlər-ictimai qrupların öz aralarında və hakimiyyət institutları ilə qarşılıqlı əlaqələrinin dayanıqlılığını ifadə edir. Cəmiyyətdəki kiçik və böyük sosial qruplar, zümrələr, siyasi partiyalar öz siyasi tələblərini ödəməyə cəhd göstərərkən qarşılıqlı şəkildə əlaqəyə girirlər. Belə siyasi münasibətlər çərçivəsində tərəflərin siyasi maraqları formalaşır. Siyasi münasibətlər davamlı tənzimlənmə tələb edir. Bunsuz siyasi proseslərin və cəmiyyətin inkişafını və stabilliyi təmin etmək çətindir.

Siyasi elmlərin əhatə dairəsi müxtəlif ölkələrdə müxtəlif cürdü.

İsveçdə siyasi tədqiqatlar aşağıdakı sahələri əhatə edir: İsveçin Siyasəti; İctimaiyyətə Münasibətdə Siyasət; Sosial Nəzəriyyələr; Beynəlxalq Münasibətlər; «Üçüncü dünya» 13 Ölkələrinin Problemləri; Seçki Kampaniyası Zamanı Davranış; Yerli İdarəetmə və İdarəcilik və s.

Almaniyada Politologiyanın Elmi-metodoloji Konsepsiyaları; Dövlət Fəlsəfəsi; Ailə və Dövlət Hüququ ilə bağlı Konsepsialar; Siyasi Təsisatların Sosiologiyası və s.

Fransada Siyasi Nəzəriyyə; Siyasi Təsisatlar; Beynəlxalq Münasibətlər; Beynəlxalq Təşkilatlar və s.

ABŞ-da Siyasi Fəlsəfə; Siyasi Fikir Tarixi; Amerika Siyasətinin Araştırılması; Müqayisəli Politologiya; Siyasi Elmlərin, Beynəlxalq Münasibətlərin Siyasi Təhlili və s.

Bu təsnifat onu göstərir ki, siyasi elmlərin sərhədləri mücərəddir. Obrazlı ifadə olunsa Politologiyanın sərhədlərini hər dövrün öz mütəxəssisləri müəyyənləşdirir. Son zamanlar

Politologiya başqa elmlərlə qarşılıqlı əlaqədə öyrənilir. Politologiyanın on iki elmlə sıx bağlılığı var:

Fəlsəfə (Siyasətin Fəlsəfəsi).

Bu sahə siyaseti bütöv, yəni şəxslərərəsi münasibətləri, cəmiyyət, hakimiyyətdaxili münasibətləri öyrənir. Politologiya siyasi problemlərin öyrənilməsində Fəlsəfənin dünyanın dərki təlimindən istifadə edir.

Sosiologiya (Siyasətin Sosiologiyası).

Vətəndaş cəmiyyətinin hakimiyyətin bölüşdürülməsinə təsirini öyrənir. Fəlsəfə kimi Sosiologiya da Politologiyaya münasibətdə metodoloji funksiyani yerinə yetirir. Siyasi təhlillərdə bir qayda olaraq sosioloji amillər (kütlələrin ovqatı, fərdlərin, sosial qrupların, zümrələrin, partiyaların, etnik qrupların davranış motivasiyaları və s.) nəzərə alınır.

Tarix (Siyasi Tarix).

Tarix cəmiyyətin siyasi həyatının qavranılması üçün bir açardır. Cəmiyyətin tarixi inkişaf təcrübəsini öyrənən Politologiya siyasi inkişaf haqqında da mühakimələr irəli sürmək imkanı qazanır. Cəmiyyət həyatının bütün tərəflərini öyrənən Tarixdən fərqli olaraq Siyasi Tarix siyasi həyatı öyrənir. Siyasi Tarix siyasi nəzəriyyələr, dünyagörüşləri, institutlar, onların xronologiyası, bir-birləri ilə əlaqələri haqqında elmdir.

İqtisadiyyat.

İqtisadi münasibətlər siyasi münasibətlərin inkişafına əsaslı təsir göstərir. Siyasət də öz növbəsində iqtisadiyyata əsaslı təsir göstərmək imkanlarına malikdir. Bu qarşılıqlı əlaqə həm siyasət, həm də iqtisadiyyat elmlərində öz əksini tapır.

Psixologiya (Siyasətin Psixologiyası).

Siyasi davranışın subyektiv mexanizmini, ona insan emosiyalarının, iradəsinin, şürur və şüuraltıının təsirini öyrənir.

Antropologiya (Siyasi Antropologiya, yaxud Etnoqrafiya).

Siyasətin əsas insani tələblərdən-qida, geyim, təhlükəsizlik, ev və s. məsələlərdən asılılığını öyrənir.

Kulturologiya (Siyasi Kulturologiya).

Hakimiyyət münasibətlərinin genezisini, siyasi ənənələri, dəyərləri və normaları öyrənir.

Hüquq (Siyasi və Hüquqi Normalar Nəzəriyyəsi).

Dövlətlə hüququn yaranma qanuna uyğunluqlarını, inkişafını və fəaliyyətini, onlar arasında qarşılıqlı əlaqələri öyrənir.

Siyasətin Ümumi Nəzəriyyəsi (xüsusi nəzəriyyə də var).

Bu Politologiyadır. Bu elm siyasi hakimiyyətin fəaliyyətinin bərqərar olmasını və onun inkişaf qanuna uyğunluqlarını, müxtəlif sosial sistemlərdə, subyektlərdə və mexanizmlərdə qarşılıqlı əlaqə və təzahür xüsusiyyətlərini öyrənir.

Siyasi Coğrafiya (Geopolitika).

Siyasi proseslərin təbiət, coğrafiya, ərazi və digər amillərlə bağlılığını öyrənir

Politologianın tədqiqat metodları

1. İnstitusional metod-yəni əsas diqqət analiz etmə və düzgün qərar qəbul etmə yolu ilə siyasi institutların (hüquq, dövlət, siyasi partiya, hərəkat və s.) qarşılıqlı münasibətlərinin öyrənilməsinə yönəlir.

2. Tarixi metod-dövlətin tarixini, tarixi şəxsiyyətləri xarakterizə edir. Onun köməyi ilə siyasi hadisələrin ümumi inkişaf qanuna uyğunluqlarını, siyasi hadisələrin rolunu, özəlliklərini müəyyənləşdirmək mümkün olur. Eyni zamanda, tarixi metodda əsas diqqət siyasi normaların

dəyişməsinin müqayisəli təhlili yolu ilə siyasi hadisələrin və proseslərin tarixinin, coğrafiyasının öyrənilməsinə yönəlir.

3. Normativ metod-tarixi hadisələrin cəmiyyət və şəxsiyyət üçün əhəmiyyətini öyrənir və müəyyənləşdirilmiş normaların köməyi ilə bu hadisələrin dəyərini verir. Normativ metod bütün növ proqnozların hazırlanması zamanı tətbiq edilir. O öyrənilən obyektin dəyişmə parametrlərini müəyyənləşdirməyə, normativ (ideal) variantın ortaya çıxma ehtimalını qiymətləndirməyə, məqsədə çatmağın yol və vasitələrini tapmağa kömək edir.

4. Müqayisəli metod-eyni tipli siyasi hadisələrin müqayisəsini aparmağa və müvafiq nəticələr çıxarmağa, müxtəlif xalqların, ölkələrin siyasi həyatlarındakı oxşar cəhətləri, siyasi proseslərin inkişafındakı ümumi qanunauyğunluqları və ənənələri aşkar etməyə, siyasi rejimlərin spesifik xüsusiyyətlərini dəyərləndirməyə, hakimiyyətlərin fəaliyyət effektliliyinin artırılmasına kömək edir.

5. Struktur-funksional metod-müxtəlif səpgili sosial dəyişmələrin kəmiyyət dəyərləndirməsini aparır. Bu cür dəyərləndirmə mövcud siyasi sistemin qorunma vasitələrini öyrənmək üçün çox vacibdir. Siyasi sistem nə etməlidir? O hansı strukturların köməyi ilə hansı funksiyaları yerinə yetirməlidir? Struktur-funksional metod bu suallara cavab tapmaq üçündür. Bu metod amerikan sosioloqları R. Merton və T. Parsons tərəfindən işlənmiş, az sonra isə Q. Almond və D. İston tərəfindən təkmilləşdirilmişdir (XX əsrədə).

6. Sosioloji metod-yəni əsas diqqət siyasetin sosioloji amillərdən (iqtisadiyyat, ideologiya, mədəniyyət və s.) asılı olduğunun öyrənilməsinə yönəlir.

7. Biheviorist metod-yəni əsas diqqət sistemli müşahidələr əsasında təhlil aparmaq yolu ilə şəxslərin davranışının öyrənilməsinə yönəlir.

8. Psixoloji metod-yəni əsas diqqət siyasi davranışın (arzu, istək, cəhd və s.) subyektiv mexanizmlərinin öyrənilməsinə yönəlir.

9. Sistem metodu-yəni əsas diqqət siyasetin bütövlüyünə və onun ətrafla, əhatə dairəsi ilə qarşılıqlı münasibətlərinin xarakterinin öyrənilməsinə yönəlir.

Politologianın əhəmiyyəti

Rus mütəfəkkiri İ.A.İlin yazırıdı: «İnsalığın bütün tarixini izləmək və hansı mülahizələrin, hansı bilgilərin müasir siyasi uğurlara gətirib çıxardığını öyrənmək fövqəladə maraqlıdır». Gerçəkdən də arxada qalan minilliklərdə toplanan bilgilərə və təcrübələrə rəğmən müasir insanların siyasetşunaslıq sahəsində maariflənmək imkanları çoxdur. İndi bəşər sivilizasiyasının işləyib hazırladığı sıvanmış vasitələrdən düzgün istifadə etməklə milli dövlət quruculuğu prosesinin effektliliyini təmin etmək çətin deyil. Hazırda müstəqilliyyin möhkəmləndirilməsi dövrünü yaşayan Azərbaycan dövlət quruculuğunu daha da təkmilləşdirilməsinə və dünya praktikasında mövcud olan mütərəqqi ənənələrin, modellərin mənimsənilməsinə ehtiyac hiss edir. Bütün bu proseslərin uğuru siyasi münasibətlərin, siyasi fəaliyyətin düzgün məcraya yönəldilməsindən, siyasi şüurun və mədəniyyətin inkişaf səviyyəsindən az asılı deyil. Bu isə öz növbəsində Politologianın öyrənilməsi, onun qanunauyğunluqlarının və tələblərinin praktikaya dürüst tətbiqi ilə sıx bağlıdır. İndi dünyanın əksər ölkələrində Politologiya tədris olunur. Qərb ölkələrində sosial elmlərlə bağlı tədqiqatlar sırasında Politologiya birinci yeri tutur. Qərb demokratiyası əldə etdiyi uğurlara görə həm də bu elm sahəsinə minnətdar olmalıdır. Azərbaycanda da siyasi proseslərin sivill məcraya yönəlməsi, dövlət institutlarının təkmilləşdirilməsi, siyasi mədəniyyətin, siyasi şüurun inkişafı, toplumun və fərdlərin siyasi davranışının effektlilik dərəcəsi siyasi maarifçiliklə sıx bağlıdır. Bu baxımdan respublikamızda siyaset elmlərinin inkişafına, təkmilləşməsinə böyük ehtiyac var.

Mövzu 2 Siyasi fikir tarixi

Plan

1.Qədim Şərqiñ siyasi fikir tarixi

2.Qədim Yunanistanda və Romada siyasi fikir

3.İntibah dövrünün siyasi konsepsiyaları

4.Müasir siyasi təlimlər

5. Liberalizm. Konservativizm

Ədəbiyyat

1. Ahu Tunçel. Bir siyaset felsefesi. İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2010
2. An introduction to modern political philosophy, Lesley A. Jacobs, Prentice-Hall Inc., 1997
3. Аристотел. Политика. Москва, 1911 4. Лавриенко В. Н. Политология. Москва, 2006
5. Марченко М. Политология. Москва, 1999 6. Платон. Государство. Сочинения в 3-х томах. Москва, 1971
7. Сиделникова Т. Т., Теминков Д. А., Шарагин И. А. Политология. Москва, 1999
8. Локк С. О государственном правлении. И.Ф.П.;2. Москва, 1960
9. Rüstəmov Y. Siyasi-hüquqi təlimlər tarixi. Bakı, 2000
10. Nizamülmülk. Siyasətnamə. B, 1989

1.Qədim Şərqiñ siyasi fikir tarixi

Qədim Misirdə Siyasi fikir mifik formada təzahür edirdi. İnsanlar hakimiyyətin ilahi mənşəyə malik olduğu qənaətində idi. Misir hökmdarı, həm də Misirin rifahı üçün çalışan Allah hesab edilirdi. Misir hökmdarı Firon milli Allah sayılır və dövlətin bütün funksiyalarını (sahiblik, nəzarət, cəzalandırma, 19 mükafatlandırma, yedizdirmə, müdafiə etmə və s.) həyata keçirirdi.

Mesopotomiyada da (İkiçayarası) siyasi görüşlər mifik xarakter daşıyırırdı. Qədim Şumerlərdə Şamaş adlı Allah ədalətin müdafiəçisi sayılırdı. Şumer və Babil hökmdarları, qanunvericiləri öz hakimiyyətlərinin, qanunlarının ilahi xarakter daşıdığını iddia edirdilər. Miladdan önce III minillikdə İkiçayarası kiçik siyasi vahidlər olan şəhər dövlətlərdən ibarət idi. Bu dövlətlərin iki əsas funksiyası var idi: ölkə daxilində qayda-qanun bərqərar etmək; ölkəni xarici hücumlardan qorumaq.

Qədim Hindistanda miladdan önce I minillikdə yazılan vedalarda əxlaq və qanun məsələlərinə xüsusi yer ayrılmışdı. Bu hind vedalarında Rita adlanan konsepsiaya xüsusi önem verilirdi. Deyilirdi ki, Rita bütün dünyaya nüfuz edən elə qanundur ki, bütün allahlar və insanlar ona tabe olmalıdır. M. ö. V-VI əsrlərdə Hindistanda Buddizm dini meydana gəldi. Şər ilə fəal mübarizə aparmaq bu dinin əsas qayəsi idi. Dünya fəlsəfi fikrinin inkişafına böyük töhvələr verən Buddizm kasta (sinfi təbəqələr) quruluşunun əleyhinə çıxmırırdı.

Qədim Çində siyasi fikirlər daosizm, leqizm təlimlərində və böyük mütəfəkkir Konfutsinin mülahizələrində öz əksini tapır. Konfutsi dövləti böyük ailəyə bənzədir: yəni kiçik böyüyə tabedir, ancaq münasibətlərdə zorakalıq olmamalıdır. Onun fikrincə cəmiyyət «etika qanunları» ilə idarə olunmalıdır. O göylərin əmrini (taleyi) insanın və təbiətin taleyini müəyyənləşdirən ali mənəvi qüvvə hesab edirdi.

2.Qədim Yunanistanda və Romada siyasi fikir

Yunanistan. Şəhər dövləti adlanan Polis (Politika sözü şəhər anlamını verən Polis sözündən götürülüb) başlangıçdan sona qədər yunan cəmiyyətinin dövlət quruluşu olmuşdur. Polis quruluşu olmayanları yunanlar Barbar hesab edirdilər.

Miladdan öncə VII əsrə Afinada aristokratlarla demokratlar arasında başlanan mübarizə 460-ci ildə demokratlar partiyasının qələbəsi ilə nəticələndi. Görkəmli siyasetçi və sərkərdə Perikl bu partiyaya 32 il başçılıq etmişdi. M.ö. 431-ci ildə Sparta Afinaya, yəni aristokratlar demokratlara qalib gəldi.

Qədim Yunanıstanda təkcə siyasətin mahiyyəti və təbiəti haqqında deyil, dövlət və hakimiyyət, bu hakimiyyətin siyasi tipologiyaları haqqında fəlsəfi-politoloji görüşlər meydana gəlməyə başladı.

Bu mənada Platon (m. ö. 427-347) qədim Elladada birinci idi. Onun on kitabdan ibarət olan «Dövlət» əsəri dövlətin var olmasının sosial-siyasi və mənəvi əsası kimi ədalət problemi ilə başlayır, elə həmin məsələ ilə də tamamlanır. O yazdı: «Ədalət xeyirxahlıq və müdriklikdir», insanlar birbirlərinə və dövlətə münasibətdə bu ruhda tərbiyə olunmalıdır. Ədalətsizlik və ədalətsiz insanlarla mübarizə aparmaq lazımdır. Əgər onlar hakimiyyətə sahibdirlərsə bu mübarizə daha şiddətli olmalıdır. Çünkü belə adamlar hakimiyyətdən öz məkrli məqsədləri üçün istifadə edirlər. Nəticədə, «böyük güc, azadlıq və hakimiyyət ədalətin deyil, ədalətsizliyin tərəfində dayanmış olur». Platon insanların ədalətli birgəyaşayışını ehtiva edən nəzəri ideal dövlət modeli yaratmışdı. Bu model üç təbəqənin qarşılıqlı əlaqəsi və təsirini özündə eks etdirirdi: dövlət işlərini idarə edən müdriklər-filosoflar; dövləti daxili və xarici düşmənlərdən qoruyan hərbçilər və keşikçilər; mövcud dövlətin vətəndaşlarının güzəranını təmin edən əkinçilər və sənətkarlar. Platona görə dövlət müdriklik, mərdlik, mühakimə, ağıl və ədalət prinsipləri ilə idarə olunmalıdır. Onun sükanı arxasında filosoflar dayanmalıdır. Yuxarıda göstərilən təbəqələşmə dövlətin məhz bu prinsiplərlə idarə olunmasına imkan yaradır. Yəni, birinci təbəqə müdriklər, ikinci təbəqə 21 cəsurlar, üçüncü təbəqə isə ağıl və mühakimə sahibləridir. Bunların hər üçü ədalət nöqtəsində birləşir və «ideal dövləti» yaradır. Dövlət modeli kimi Platon aristokratik (yunanca aristos-yaxşı, kratos-hakimiyyət) respublika quruluşuna üstünlük verir, aristokratik monarxiyanı isə təqdir edirdi. O əslİ-nəcabəti olmayanların hakimiyyətdə təmsil olunmasına pis baxırdı. Platona görə timokratiya, oliqarxiya, demokratiya və tiraniya eybəcər dövlət quruluşlarıdır. O dövlət quruluşlarının bir-birlərini əvəzləməsinə məntiqi ardıcılıqla aydınlıq gətirərək qeyd edirdi ki, aristokratik idarəcilik zəifləyəndə timokratiya yaranır. Bu zaman müdriklik və ağıl öz yerini rəqabətə, şöhrətpərəstliyə verir. Beləliklə, hakimiyyət hərbçilərin əlinə keçir, «xeyir şərə qarışır, qəzəbli insanların hakimiyyəti başlayır». Nəticədə bir qrup iddiyalı insan zənginləşir və timokratik dövlət quruluşu forması oliqarxiya (yunanca azlığın hakimiyyəti) ilə əvəzlənir. Bu dövlət quruluşunda hakimiyyətdə zənginləşmiş azlıq, yəni oliqarxlardan təmsil olunur, kasıblar isə idarəcilikdə iştirak imkanlarını itirir. Cəmiyyətin varlı və kasıblara bölünməsi son nəticədə sosial qütbəşmənin və ziddiyətlərin yaranmasına gətirib çıxarır. Belə şərait xalqın hakimiyyətə sahib olmasına yol açır və demokratik dövlət quruluşu forması meydana gəlir. Platonun demokratiya barədə fikri belə idi: bu quruluşda bərabər olanları və olmayanları bərabərləşdirən qəribə bir bərabərlik var. Demokratiyanın əsas dəyəri azadlıqdır. Lakin Platona görə xalq bu dəyərdən ağıl və bacarıqla istifadə edə bilmir, «əldə etdiyi azadlıqdan məst olur». Demokratiyanın yorulmadan çalışdığı məqsəd axırdı onun özünü dağıdır. Nəticədə cəmiyyətdə anarxiya və xaos başlayır, tiraniyanın bərqərar olması üçün əlverişli şərait yetisişir. Tiraniya zamanı azadlıqlar maksimum həddə qədər məhdudlaşır, elə buna görə də bütövlükdə cəmiyyətin yaradıcılıq imkanları və qabiliyyəti azalır.

Platona görə dövlətin gücü qanunlardadır. «Qanunlar» (on iki kitab) əsərində o yazdı ki, çoxluğun mənafeyini əks 22 etdirən qanunlara bütün cəmiyyət tabe olmalıdır. «Mən, qanunun gücü olmayan və kiminsə iradəsinə tabe olan dövlətin məhvini görürəm». Bu ideya müasir hüquq dövlətinin məhək daşıdır.

Felsəfi baxışlarda bir sıra məqamlarda ziddiyətli mövqelərdən çıxış edən Platon və Aristotel (m. ö. 384-322) sosial-siyasi görüşlərində, əsasən oxşar fikirləri və prinsipləri müdafiə edir. Platon kimi Aristotel də hesab edirdi ki, dövlət «insaları rifaha çatdırmaq üçündür». Platon kimi Aristotel də demokratianın deyil, monarxiyanın, aristokratik dövlət quruluşunun tərəfdarı idi. O dövlət quruluşu formalarını «düz» və «səhv» formalar kimi təsnif edirdi. «Düz» dövlət quruluşu forması kimi monarxiya, aristokratiya və politiyani qəbul edir, «səhv» dövlət quruluşu formasına isə tiraniya, oliqarxiya və demokratiyanı aid edirdi. Aristoteldəki politiya Platonun teztez istinad etdiyi timokratiyaya bənzəyir. Hər ikisində hakimiyyətdə hərbçilər olur. Lakin politianın fərqli xüsusiyyətləri də var. Belə ki, Aristotelə görə bu dövlət quruluşu formasında aristokratiya, oliqarxiya və demokratiyanın elementləri birləşir.

Aristotel də Platon kimi israrla bildirirdi ki, heç bir dövlət quruluşu forması insanın fəaliyyət və inkişaf imkanlarını məhdudlaşdırılmamalıdır. Bu fikir insan azadlığı ideyasının məhək daşıdır. Filosofa görə ən yaxşı dövlət quruluşu insanın fəaliyyətinə və xoşbəxt yaşamasına imkan yaradan dövlətdir. Belə dövləti Aristotel «xoşbəxt» dövlət adlandırırdı.

Sokrat daha çox dövlətlə hüququn əxlaqi təbiətini xarakterizə etməyə çalışırdı. O, dövrün ən mükəmməl dövlət quruluşu kimi Spartanın quruluşunu bəyənirdi, yəni aristokratiya tərəfdarı idi. Sokrat ifrat demokratiyaya mənfi münasibət bəsləyir, eyni zamanda tiraniyaya antipatiyasını da gizlətmirdi. O, 70 yaşında allahsızlıqda və gənclərin tərbiyəsini korlamaqda suçlanaraq edam edildi.

Qədim Romada siyasi fikrin formalaşmasına Yunanistan siyasi mühiti ciddi təsir göstərmişdi. Romada xristianlığın təşəkkül tapması ilə din hakimiyyət və dövlət haqqında olan düşüncələrə əsaslı təsir göstərdi.

Mark Tulliy Siseron (m. ö. 106-43) görkəmli filosof, natiq və siyasi xadim idi. Onun siyasi görüşləri «Respublika», «Dövlət haqqında», «Qanunlar haqqında» əsərlərində öz ifadəsini tapır. Platon və Aristotel kimi Siseron da, belə qənaətdə idi ki, dövlət xalqın rifahı üçün yaradılır. O yazdı: «Dövlət xalqın sərvətidir, ümumi maraqlar və insanların birləşməsi tələbatı əsasında meydana gəlir». Siseron hesab edirdi ki, dövlətin başlıca təyinatı ayrı-ayrı fəndlər və cəmiyyətin müxtəlif təbəqələri arasında harmoniya yaratmaqdır. Ancaq belə şəraitdə insanlar öz tələbatlarını ödəyə bilər. Platon və Aristoteldən fərqli olaraq Siseron dövlət quruluşu formalarından heç birinə xüsusi üstünük vermir, əksinə onların hər birisinin mənfi və müsbət cəhətərə malik olduğunu vurğulayırdı. Onun siyasi görüşlərində qanunlara və qanunçuluğa xüsusi önəm verildiyi aydın nəzərə çarpır. Siseronun «Qanunlar ədalətli olmalıdır və yaşayış qaydaları bu ədalətli qanunlar əsasında müəyyənləşməlidir» fikri bu gün də öz aktuallığını saxlamaqdadır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Platonun, Aristotelin, Sokratın və Siseronun siyasi görüşləri sonrakı dövrün mütəfəkkirlərinin dünyagörüşlərinə əsaslı təsir göstərmişdi.

Stoiklər (Zenon, Seneka, Avqustin Avreli) etikanı həat üçün əvəzolunmaz bir dəyər sayırdı. Zenona görə dünya tale ilə idarə olunur. Seneka insan həyatının başlıca amilini ruhun azadlığında axtarırdı. Onun fikrincə kainat özünəxəs təbii hüququ olan dövlətdir, təbiət qanunlarına görə insanlar bu dövlətin zərrəcikəridir. Yaranan dövlətlər isə təsadüfun nəticəsidir və ayrı-ayrı insanlar tərəfindən yaradılır.

Avqustin Avreli (354 – 430) imperator idi. O belə düşünürdü ki, şüuru olanın məqsədi öz dövlətinin ağıllı 24 qanunlarına əməl etəkdir. A. Avreli hakimiyyətin iki növdən – kilsə hakimiyyəti və dünyəvi hakimiyyətdən ibarət olduğunu göstərir və Allahdan gələn kilsə hakimiyyətini ali, hər şeydən üstün hesab edirdi.

Foma Akvinski də (1225 – 1274) hesab edirdi ki, dövlət öz başlanğıcını Allahdan götürür. O sosial bərabərlik ideyasına qarşı çıxırı: «Allahın və təbiətin qanunlarına görə tabe olan ali məqama tabe olmalıdır». Akvinskiyə görə insanların həyat və fəaliyyətləri yaradanın prinsipləri ilə tənzimlənir. Bu prinsiplər «əbədi haqqı» yaradır ki, bütün digər haqlar ondan törəyir. Akvinskinin siyasi görüşləri xristian siyasi məfkurəsinin formalaşmasına ciddi təsir göstərdi.

Beləliklə, qədim Yunanistan və Roma siyasi təlimlərində:

- siyasi görüşlər mifik çalarlardan uzaqlaşır;
- dövlət quruluşunun təhlili verilir, müxtəlif quruluşlar barədə mülahizələr meydana gəlir, idaretmənin ən effektli formaları axtarılır;
- siyasetə insan fəaliyyətinin başlıca sivill növü kimi baxılır.

3. İntibah dövrünün siyasi konsepsiyaları

Bu dövrün mütəfəkkirlərinin əksəriyyəti bütün neqativ hadisələrə görə kilsəni suçlayır, xalqı, onun ən yaxşı və ləyaqətli hissəsini hakimiyyətin əsas mənbəyi hesab edirdi. İntibah dövründə siyasi nəzəriyyələr daha çox humanist çalar alır, teologiyadan sürətlə uzaqlaşır, insan hüquq və azadlıqları, qanunçuluq, demokratiya prinsipləri ön plana çıxırı.

1215-ci ildə ingilis azadlıqlarının böyük toplusu-Maqna Karta adlı 63 bəndlik bir sənəd imzalandı. Bu sənəd insan 25 haqları barədə müddəalardan, kral hakimiyyətinə qarşı qoyulmuş məhdudiyyətlərdən, hüquq, norma və prosedurların siyahısından ibarət idi. Bir sırada mütəxəssislərin fikrincə təkcə Maqna Kartaya görə İngiltərəni liberalizmin vətəni saymaq olar.

Nikkolo Makiavelli (1469-1527) siyasi elmlər tarixində dövlətin və hakimiyyətin təbiəti, mahiyyəti, dövlət idarəciliyinin formaları, hakimiyyətin idarə olunması, çeşidli siyasi problemlərin həll edilməsi yolları və üsulları barədə ilk dəqiq, sistemli və dərin təhlillər aparan mütəfəkkir hesab olunur. N. Makiaelliyə görə siyaset insanlar arasında ictimai münasibətlərdir. İnsanlar müsbət xüsusiyyətlərlə yanaşı, şöhrətpərəst, hakimiyyətpərəst, paxıl, ikiüzlü, yalançı xüsusiyyətlərə də malik olduqlarından, belə neqativ əlamətlər onların həyat və fəaliyyətlərində özünü bürüzə verir, yəni toplumda daim ə davət, düşməncilik yaradır. Elə bu baxımdan insanların neqativ əlamətlərinin cilovlanması, ictimai münasibətlərin tənzimlənməsi üçün dövlət aparatı yaradılmalıdır. Ancaq dövlət aparatı yaradıldıqdan sonra cəmiyyətdə qayda-qanunu və sülhü bərqərar etmək mümkündür. O dövlət idarəciliyinin üç formada olduğunu iddia edirdi: monarxiya, aristokratiya, xalq hakimiyyəti. Monariya və aristokratiyada bir nəfər, yaxud bir qrup xalqı idarə edir, xalq hakimiyyətində isə xalq özü özünü idarə edir. Lakin Makiavelli xalq hakimiyyətinin tərəfdarı deyildi. O hesab edirdi ki, belə hakimiyyətlərin ömrü, onu yaradanların ömrü qədər olur. Makiavelli dövləti insanlara bənzədir: dövlətlər yaranır, tərəqqi edir və bir müddətdən sonra tənəzzülə uğrayırlar. O çoxlarından fərqli olaraq cəmiyyəti dinsiz təsəvvür etmirdi. «Hökmdar» əsərində Makiavelli, ideal dövlətdən deyil, real dövlətdən bəhs edir, mövcud olanı necə qorumaq sualına cavab axtarır. Onun uzun illərdən bəri mübahisələrə səbəb olan siyasi tövsiyyələrindən bəzilərinə diqqət yetirək:

1. Ağlılı hökmdar verdiyi vədlərin hamısını yerinə yetirməməlidir, çünki təbələr öz vəzifələrini yerinə yetirməyə tələsmirlər.
2. Hakimiyyəti qazanmaq üçün xeyirxah, onu saxlamaq üçün qəddar olmaq lazımdır.

3. Pis işləri tez, yaxşı işləri isə tədricən etmək lazımdır. Mükafat gec və az olanda adamlar ona yüksək qiymət verir, cəzanı isə böyük və geniş ölçüdə həyata keçirmək mümkündür.

4. Hökmdar vədini pozmaq üçün həmişə bəhanə tapmalıdır.

5. Vəziyyət tələb edərsə əxlaqa zidd hərəkət etmək olar, ancaq bunun qüsursuz və xeyirxah bir iş olduğunu sübut etməyi bacarmaq lazımdır.

6. Hökmdar yaxşı və xeyirxah görünməyə çalışmalıdır, ancaq pis olmaqdan da çəkinməməlidir.

7. Hökmdar həm daxili, həm də xarici düşmənlərlə əhatə olunub, ona görə də heç kimə inanmamalıdır.

8. Tələni görmək üçün mütləq tülkü, canavarı məhv etmək üçünsə aslan olmalıdır

9. Məqsəd vəsitəyə haqq qazandırır və s.

Fransız mütəfəkir Jan Boden (1530-1596) Politologiyada «dövlət suverenliyi» anlayışının müəllifi kimi tanınır. J. Boden «suverenlik» təlimini, demək olar ki, mükəmməl şəkildə işləyib hazırlaya bilmişdi. «Respublika haqqında altı kitab» əsərində o, dövlətin təbiəti, funksiyaları, formaları, eləcə də cəmiyyətin siyasi həyatının çeşidli problemləri haqqında maraqlı mülahizələr irəli sürür.

Öz dövrünün mütəfəkkirlərindən fərqli olaraq Tomas Mor dini islahatlara qarşı çıxır, xristian dünyasının bütövlüyü uğrunda mübarizə aparır. O bütün bələlərin kökünü şəxsi mülkiyyətdə görürdü. «Utopiya» əsəri kommunizm təliminin bünövrəsində dayanan ideyalar sistemidir. T. Mor kralın despotik hakimiyyətinə qarşı çıxdığını görə 1535-ci ildə edam edildi.

İngilis filosof Tomas Hobbs (1588-1679) mərkəzləşdirilmiş hakimiyyət yaradılmasının tərəfdarı idi. Lakin o sələflərindən fərqli olaraq belə hakimiyyətin ictimai müqavilə əsasında yaradılması ideyasını ortaya atmışdı. İngiltərədə vətəndaş müharibəsindən sonra (1640-1660) yaranan xaos Hobbsu belə qənaətə gətirmişdi ki, vətəndaşlar müqavilə ilə öz hüquqlarının müəyyən hissəsini mərkəzi hakimiyyətə verməlidir. Hobsa görə dövlət «hamını bir simada birləşdirən şeydir». Bu sima monarx da, aristokrat da, demokratik respublika da ola bilər. Dövlət hakimiyyəti mütləqdir, ölkənin bütün vətəndaşları qeyd-şərtsiz ona tabe olmalıdır. Dövlət də öz növbəsində vətəndaşlar üçün normal şərait yaratmalı, daxildən və xaricdən onların təhlükəsizliyini təmin etməlidir. Hobbs əmin idi ki, bu vəzifələrin öhdəsindən mütləq monarxiya daha yaxşı gələ bilər. O dövlətin zəifləməsinin və çökəməsinin səbəblərini də göstərirdi. Bu səbəblər sırasında Hobbs səbətsiz idarəcilik formasına, mənasız təsisatların mövcudluğuna, dövlətin kasıblamasına, xəzinə oğurluqlarına, idarəciliyi çətinləşdirən iri şəhərlərin çoxluğuna və qiyama xüsusi diqqət yetirməyi tövsiyyə edirdi.

Con Lokk (1632-1704) vətəndaş cəmiyyətinin var olmasının əsas prinsipi sayılan fərdi azadlıq və burjua liberalizmi ideyalarının müəllifi sayılır. XVII əsr İngiltərə inqilabının əsas nailiyyəti o oldu ki, yerli burjuaziya monarx hakimiyyətinin bərqərar olması müqabilində qanunla sahibkarlıq, siyasi və s. vacib azadlıqlar əldə etdi. Bu Maqna Kartadan sonra İngiltərədə liberal dəyərlərin bərqərar olmasına doğru atılan ikinci böyük addım idi. Lokk İngiltərə inqilabından sonra ölkədə formalanmış konstitusiyalı monarxiyanı nəzəri cəhətdən əsaslandırmaqla yanaşı, dövlət institutlarının fəaliyyətinin liberallaşmasının, vətəndaşların konstitusion haqlarının genişlənirilməsinin zəruriliyini də qeyd edirdi. Lokkun liberal görüşlərinin metodoloji əsasını təbii haqlar və ictimai müqavilə ideyası təşkil edir. O hesab edirdi ki, yaşamaq, azadlıq, mülkiyyət haqqı insanların təməl haqlarıdır. Lokka görə dövlət vətəndaşlarının təbii haqlarını və azadlıqlarını qorumaq üçün yaradılır. İnsanlar dövlətə səlahiyyət verir ki, ümumi rifaha cavab verən və hər bir kəsin maraqlarını təmin edən qanunlar hazırlanın və

bu qanunları icra etsin. Vətəndaşlar isə dövlətə, qanunlara tabe olmaqla öz vəzifələrini, borclarını yerinə yetirir, onun var olmasını təmin edirlər. İctimai müqavilənin mahiyyəti bundan ibarətdir və dövlət məhz bu prinsiplər əsasında təsis edilir. Göründüyü kimi ictimai müqavilə məsələsində liberal prinsiplərə söykənən Loka Hobbsa nisbətən bir qədər qabağa gedir.

İlk dəfə hakimiyyətin bölünməsi fikrini ortaya atan da Lokkdur. Loka görə qanunverici hakimiyyət parlamentə, ali icraedici hakimiyyət məhkəmə və orduya, federal hakimiyyət, xarici siyaset krala və onun nazirlərinə məxsusdur. O siyasi hakimiyyətin mənbəyi hökuməti deyil, xalqı hesab edir və bildirirdi ki, hakimiyyət xalqın tələblərini, maraqlarını yerinə yetirə bilməyəndə xalq onu devirə bilər. C. Loka konstitusiyalı monarxiya tərəfdarı idi və Hobbsdan fərqli olaraq mütləq monarxiyaya qarşı çıxırı.

Spinoza sübut edirdi ki, heç bir cəmiyyət dövlət və hüquq olmasa yaşaya bilməz. O mülkü hüququ vətəndaşın şəxsi azadlığının əsas atributu hesab edirdi. Lakin Spinoza bununla kifayətlənməyərək, insan azadlığı fəlsəfəsində daha da qabağa getmişdir. İnsan azadlığı məsələsində önemli olan fikrin sərbəst ifadə azadlığı, yəni söz azadlığıdır. Cəmiyyət belə azadlıqdan məhrum edildikdə inkişafdan qalır, ictimai münasibətləri isə nizamlamaq mümkün olmur. Söz azadlığının boğulması bir tərəfdən ictimai nəzarət imkanlarını məhdudlaşdırır, digər tərəfdən insanlarda, bütövlükdə isə cəmiyyətdə aqressiya yaradır. Bu mülahizələrə əsaslanan Spinoza deyirdi: «Azad dövlətdə hər kəs istədiyi kimi fikirləşə, fikirləşdiyi kimi də danışa bilər». Bu, söz azadlığı barədə çox mükəmməl və faydalı bir tezis idi.

Jan-Jak Russo (1712-1778) Fransa inqilabı başlamamışdan bir qədər əvvəl ictimai müqavilə barədə təhlillər apararaq, Hobbsun və Lokkun ideyalarını xeyli inkişaf etdirdi. 1789-cu il Fransa inqilabı isə «insanın və vətəndaşın hüquqları haqqında bəyannamə» elan edərək siyasi fikrin inkişafına böyük təkan verdi. Bu bəyannamədə deyilirdi:

- vətəndaşın azadlıq, təhlükəsizlik və zülmə müqavimət hüququ var;
- qanunla qadağan olunmayan hər şeyə icazə verilir;
- xalq mahiyyətcə suveren hakimiyyətin mənbəyidir;
- azadlıq başqasına ziyan yetirmədən hər şeyi etmək imkanıdır;
- mülkiyyət toxunulmaz və müqəddəs hüquq olduğuna görə heç kəs ondan məhrum edilə bilməz;
- hər bir kəs günahı elan edilənə qədər günahsız sayılır (günahsızlıq prizumpsiyası).

Nəhayət, Fransa inqilabı Avropaya respublika adlanan yeni tipli bir idarəcilik forması verdi. 1776-cı ildə ABŞ-da istiqlaliyyət bəyannaməsi elan olundu. Az sonra ölkədə din dövlətdən ayrıldı. Bu dövlət və cəmiyyət həyatında yeni bir hadisə, irəliyə doğru böyük addım idi və Qərb demokratiyisinin inkişafına önemli təsir göstərdi. 1787-ci ildə dövlətin siyasi həyatını tənzimləyən ABŞ konstitusiyası qəbul edildi. XIX əsrin ikinci yarısında isə köləlik ləğv edildi. Amerika qitəsində yeni meydana gələn Amerika Birləşmiş Ştatları dünya siyasi praktikasına və fikrinə yeni-yeni töhvələr verməyə başladı.

XIX əsrin birinci yarısında Aleksis Tokvil (1805-1859) liberal demokratiya təlimini sistem şəklinə salaraq siyasi elmlərin inkişafını bir az da qabağa apardı. A. Tokvilin yaradıcılığına Fransa inqilabı və ABŞ-da dövlətçiliyin bərqərar olması prosesi ciddi təsir göstərmışdı. «Amerikadakı demokratiya bardə» kitabında o, gənc burjua dövlətinin siyasi həyatını təhlil edərək belə qənaətə gəlir ki, ABŞ-dakı 30 demokratiyanın əsas uğuru bərabərlik və azadlıq probleminin həll olunmasına bağlıdır. Digər bir vacib məsələ isə azadlıq ruhu ilə dinin bərqərar olmasından ibarətdir. O ABŞ-da demokratiyanın bərqərar olmasında protestantçılığın böyük rol oynadığını iddia edirdi: «Protestantçılıq vasitəsiylə və protestantçılıqda Yeni Dünyada

azadlıq inkişaf etdi». Siyasətlə dinin, siyasətlə hüququn arasındakı razılaşma böyük xarüqələr yaratdı. İnsan azadlıqlarının və bərabərliklərinin müdafiəsini A. Tokvil «demokatiyanın əsas məqsədi» adlandırırdı. O hakimiyyət bölgüsü ideyasını təhlil edərək belə qənaətə gəlir ki, bu məsələ məhkəmə hakimiyyətinin çox güclü olduğu ABŞda yaxşı həll olunub. O hesab edirdi ki, «ABŞ-da hakim böyük siyasi hakimiyyəti olan çox vacib siyasi gücdür». A. Tokvil dövlət ierarxiyasında Ali Məhkəmənin yerini xüsusi qiymətləndirir və bildirirdi ki, onuz ABŞ Konstitusiyası ölü olardı. A. Tokvil ABŞ demokratiyasının uğurları ilə yanaşı nöqsanlarını da təhlil etməyi unutmamışdı. Ona görə ABŞ demokratiyasının zəif və nöqsanlı cəhətləri aşağıdakılardır: çoxluqlar tərəfindən azlıqların hüquqlarının yetərli müdafiə edilməməsi; ifrat dövlət məsrəfləri; dövlət aparatının, əsasən də icra aparatının böyüklüyü; qanunların tez-tez dəyişməsi ilə qanunvericiliyin dayanıqlı olmaması; prezidentin dəyişməsi ilə administrasiyanın dəyişməsi və bu sahənin də qeyridayanıqlılığı və s. Bütün bu nöqsanlara baxmayaraq, A. Tokvil hesab edirdi ki, ABŞ-dakı demokratik idarəçilik formasını qoruyub saxlamaq lazımdır. ABŞ-da demokratiyanın inkişafına, bu ölkənin get-gedə qüdrətlənməsinə «milli ruhun formallaşması» da (patriotizmin) ciddi təsir göstərdi. Hazırda siyasi psixologiyanın predmeti olan bu məsələ də A. Tokvilin diqqətindən yayınmamışdı. A. Tokvilin liberal demokratiya konsepsiyası Qərbi Avropanın və Amerikanın bir çox siyasətçiləri və siyaset nəzəriyyəçiləri tərəfindən ciddi dəstək qazanmışdır.

XIX əsr Rusiyada da siyasi görüşlərin inkişaf etdiyi dövrdür. Bu dövrün əsas mütəfəkkirləri P. İ. Pestel, konstitusiyalı monaxiya tərəfdarı N. M. Muravyov, V. Q. Belinski, inqilabçı demokratlar A. İ. Gertsen və N. P. Oqaryov, fərdin sosial və siyasi azadlıqlarını müdafiə edən N. Q. Çernișevski və N. A. Dobrolyubov, inqilabı tərəqqinin vacib elementi sayan P. L. Lavrov, «hər şeyi öz təbii axarına buraxmağa» çağırıran anarxist M. A. Bakunin və N. P. Tkaçev sayılır.

XIX əsrə K. Marks və F. Engels tərəfindən əsası qoyulan kommunizm təlimi meydana gəldi və XX əsrin əvvəllərində V. İ. Lenin tərəfindən Rusiyada siyasi praktikaya gətirildi.

4.Müasir siyasi təlimlər

Müasir siyasi təlimlərin inkişafını xarakterinə görə 3 mərhələyə bölmək olar:

- XIX əsrin sonu, XX əsrin birinci yarısı. Bu mərhələdə siyasi hakimiyyət və onun sosial əsaslarının araşdırılmasına diqqət yetirilir (A. Bentli, M. Veber, R. Mixles, Q. Lassuel).

- XX əsrin ortalarından 70-ci illərə qədər olan mərhələdə demokratiya haqqında yeni nəzəriyyələr meydana gəlir, siyasi həyatın liberallaşmasına diqqət xeyli artır (İ. Şumpeter, K. Makferson, B. Barber).

- 70-ci illərdən bu günə qədərki mərhələdə Qərb dövlətlərinin və cəmiyyətin müasir inkişafına adekvat hakimiyyət kənəpsiyaları və modelləri yaranır, dünya dövlətlərinin vahid futuroloji konsepsiyası, informasiyalı cəmiyyət konsepsiyası, milli maraqlar konsepsiyası hazırlanır (Klark, R. Aron, Z. Bzejinski, Q. Morqentau, F. Fukuyama, S. Hantqton və b.)

XIX əsrin sonlarında kapitalizmin sürətli inkişafı azadlıq və bərabərlik ideyalarını sınayaq çəkdi. Yaradıcı adamlar demokratiyanın yaratdığı bərabərlikdən, azadlıqdan gileyənərək «fövqəlinsanın» hüquqlarının müdafiəsinə qalxdılar. Belə insanlardan biri F. Nitsşə idi. Onda dinə və burjuaziya cəmiyyətinin mənəvi dəyərlərinə qarşı antipatiya var idi. O ərəb mədəniyyətini özünüaldatma mədəniyyəti adlandırır, ləyaqəti itaət və mütililiklə eyniləşdirən xristian əxlaqının isə insanların intellektual imkanı arasında əngəl olduğunu iddia edirdi. «Allah ölüb» deyən Nitsşə insanların yaradıcılıq erasının başlandığını, bərabərliyin istedadsızları artırdığı dövrün sona çatdığını bildirirdi.

M. Veber cəmiyyətin inkişafı üçün həyata münasibətdə rasional və tənqidi baxışa, əməyin kapitalist etikasına yiyələnməyə çağırırdı. O, yazırıdı: kapitalist münasibətləri Qərbdə uydurulmayıb, lakin əməyə münasibət protestantlarda tamam fərqlidir. O yazırıdı: «İnsan yaşamaq üçün işləyir, protestantlar isə işləmək üçün yaşayır». Bu K. Marksın «şüuru maddi varlıq təyin edir» məşhur müddəasını alt-üst edən yeni tezis idi. M. Veber israrla iddia edirdi ki, Qərb ölkələrinin maddi inkişafını təmin edən protestantçılıq məfkurəsdir.

XX əsrədə meydana gələn siyasi təlimləri qısa şəkildə aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

Normativizm. Bu siyasi təlimin tərəfdarları hüquq sahəsində əsas norma kimi konstitusiyani götürür, siyasi sahədə isə cəmiyyətin siyasi sisteminin normal modelinin tapıldığı və bu normanın ABŞ demokratiyası olduğunu iddia edirdilər.

Plüralist demokratiya. Bu təlim cəmiyyətdə müxtəlif, bəzən də zidd qüvvələrin, qrupların, partiyaların, cəmiyyətlərin siyasi proseslərdə heç bir məhdudiyyət qoyulmadan sərbəst iştirak etəsini nəzərdə tutur.

Müvazinət, münaqişə təlimi cəmiyyətin müvazinət və inteqasiya modelləri əsasında stabillaşdırımı, fəaliyyətin konsensusa söykənən zaman effekt verdiyini əsas götürür, münaqişəni anomaliya sayır, eyni zamanda onun elmi həlli yollarının işlənib hazırlanmasının zəruriliyini müdafiə edir.

Elita (seçilən adamlar). Bu nəzəriyyəyə görə siyaset birbiri ilə qarşı-qarşıya duran iki sinfin mübarizəsidir: hakimiyyətdə olan azlıq (elita), idarə olunan çoxluq (xalq).

Nasional-sosializm, faşizm. Bu ideologiya korporativ dövlət modelinə üstünlük verir. Onlar sinfi mübarizə nəzəriyyəsinin əksinə olaraq millətlərin və irqlərin özünü qorumaq, yaşamaq hüququna malik olduğunu iddia edirlər.

Konvergensiya. Belə cəmiyyətlərdə siniflər tamamiylə öz mahiyyətini itirir, yəni konversiya-qaynayb qarışma, bir nöqtədə birləşmə baş verir.

Solidarizm. Cəmiyyətdə sosial ədalət, bərabərlik, həmrəylik, təsanüd haqqında nəzəriyyədir. a

Qloballaşma. Bu bütün dünyanın ümumi problemlərinin həlli üçün kollektiv çalışmaların zəruriliyini nəzərdə tutan təlimdir.

Hazırda dünyada müxtəlif sahələr üzrə ixtisaslaşan dörd politoloji məktəb var:

1. İngilis-amerikan məktəbi: əsasən siyasi modernləşmə, stabillik, xarici siyasetdə siyasi münaqişələrin həlli problemləri ilə məşğul olur.

2. Alman məktəbi: siyasi sistemlərin müqayisəli analizini, hüquq dövlətinin və vətəndaş cəmiyyətinin fəaliyyət problemlərini işləyir.

3. Fransa məktəbi: siyasi sistemlərin tipologiyası, legitimlik, partiya infrastrukturları problemləri üzrə ixtisaslaşır.

4. Polşa məktəbi: cəmiyyətin siyasi həyatının, siyasi sistemin demokratikləşdirilməsinin konseptual istiqamətlərini işləyir.

5.Liberalizm

«Liberalis» latin sözü olub «azadlığa toxunan» mənasını verir. Politoloq E. Heyvud yazır ki, «hər cür siyasi ideologiyanın təsnifatı liberalizmdən başlamalıdır». Heç şübhəsiz, bu fikirlərdə həqiqət yox deyil. Müasir liberalizmin təməlində tarixi burjua liberalizmi dayanır ki, onun da yaradıcıları C. Lokk, A. Smit, Ş. Monteskyö, A. Tokvil, T. Cefferson, T. Peyn və b. sayılır. Liberalizmin əsas prinsipləri aşağıdakılardır: vətəndaş cəmiyyəti, plüralizm, parlament demokratiyası, hakimiyyət bölgüsünün tam həyata keçirilməsi, qanunun alılıyi, şəxsiyyətin

toxunulmazlığı, fikir və söz azadlığı və s. Liberalizm həm maarifçilik, həm də mütləqiyətin kontrmoedeli olan bir ideologiyadır. Dini görüşlərdəki «təbii hüquqlar» (bütün insanların azadlığı və bərabərliyi) prinsipinə əsaslanan liberallar bu prinsipləri «şəxslərin əsas hüquq və azadlıqları» səviyyəsinə qədər genişləndirdilər. İnsan hüququnun dövlət hüququndan yuxarıda dayandığını iddia edən liberallar dövləti sadəcə bir «gecə gözətcisi» adlandırırlar. Onlara görə ən yaxşı dövlət ən az hiss olunan dövlətdir. Liberalizm siyasi doktrin kimi XII-XIII əsrlərdə Qərbi Avropada kilsə hakimiyyətinə qarşı etirazlar əsasında meydana gəlmişdi. 15 iyun 1215-ci ildə Rannimid adlanan yerdə İngiltərə kralı Yohan Plantagenit arxiyepiskop Stevan Layktonun başçılıq etdiyi qiyamçı feodalların təzyiqi ilə Böyük Azadlıqlar Toplusu (Maqna Karta) adlı sənəd imzaladı. Bu tarixi sənəddə deyilirdi: «Heç bir azad insan, onunla bərabər hüquqlu insanların qanuni hökmündən və ya ölkə qanunlarından savayı başqa bir əsasla tutulub həbs edilə, yaxud mülkiyyətindən məhrum oluna bilməz». Monarxın hüquqlarını məhdudlaşdırın 63 maddəlik bu sənəd siyasi fikir tarixində ilk liberal sənədlərdən biri kimi dəyərləndirilir. Bu toplu yeni hakimiyyət tipinin-konstitusiyalı hakimiyyətin əsasını qoydu. 1689-cu il inqilabı nəticəsində isə İngiltərədə yeni dövlət quruluşu-konstitusiyalı monarxiyanı bərqərar edən növbəti liberal sənəd - «Hüquqlar Haqqında Bill» qəbul edildi. Bu zamandan etibarən qanunverici hakimiyyətin-parlamentin fəaliyyət tarixi başlanır. Sonrakı dövrlərdə liberal görüşlər xeyli təkmilləşdirildi. Ş. Monteskyö «təmsiledici demokratiya» (seçilmiş nümayəndələrin formallaşdırıldığı xalq hakimiyyəti), T. Hobbs, və J. J. Russo ictimai müqavilə (kömüllü müqavilə əsasında yaranan dövlət), C. Lokk hakimiyyətin bölünməsi prinsiplərini hazırladı. Az sonra ABŞ Konstitusiyası meydana gəldi və ictimai-siyasi fikri inkişaf etdirdi, siyasi praktikaya örnek təcrübələr verdi. XX əsrə liberalizmlə bağlı yeni-yeni nəzəriyyələr meydana gəldi. Hazırda bir çox siyasi fikir adamları liberalizmin bir neçə tipinin olduğunu iddia edir: iqtisadi liberalizm, yəni iqtisadiyyatın liberallaşmasına xüsusi önem verənlər; hüquq dövləti tərəfdarları; böyük çoxluğa maksimal imkanlar yaradan radikal liberalizm; sosial liberalizm tərəfdarları və s. XX əsrə yeni bir konsepsiya-neoliberalizm meydana gəldi. Bu konsepsiya tərəfdarları liberal iqtisadiyyatın (azad bazar iqtisadiyyatının) inkişafını, dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin azaldılmasını zəruri sayırlar. Neoliberalizmin görkəmli təmsilçiləri Avstriya iqtisadçısı Fridrix fon Hayek (1899-1992), ABŞ iqtisadçısı Milton Fridmandır (1912). F. Hayek bildirir ki, fərd iqtisadi cəhətdən azad deyilsə, siyasi cəhətdən də azad ola bilməz. Demokratiya «fərdiyyətçi institut» kimi xarakterizə olunur və şəxsi mülkiyyət, azad rəqabət prinsiplərinə dayanır. «Cəmiyyətə kollektivçilik ovqatı hakim kəsiləndə, demokratianın sonu çatır». M. Fridman da «Kapitalizm və azadlıq», «Seçki azadlığı» əsərlərində F. Hayekin ideyalarını inkişaf etdirərək yazar ki, müasir liberalizmin məqsədi dövlət sərhədlərinin aradan qaldırılmasıdır. Bu kapitalist bazarının öz özünü tənzimləməsinə, iqtisadi azadlıqların çıxəklənməsinə, iqtisadiyyatın effektliliyinin artırılmasına, nəhayət azad bazar seçimini gətirib çıxarır. Lakin heç də bütün neoliberallar dövlətə münasibətdə bu fikirləri bölüşmür. Yəni, barışdırıcı mövqedən çıxış edənlər də az deyil. Məsələ burasındadır ki, vaxtilə sənaye kapitalizmi çoxsaylı insanları «bazarın ümidi» buraxdı və onlar bu şəraitə uyğunlaşa bilmədilər. Belə vəziyyət sinfi münasibətlərin kəskinləşməsinə və sosial gərginliyin artmasına gətirib çıxarır. Ona görə də neoliberalların bir qismi («sosial liberalizm», «ümumi rifah liberalizmi») insanların sosial müdafiəsi barədə fikirləşməyi zəruri hesab edir ki, belə mövqə dövlətin iqtisadiyyatın tənzimləməsinə nisbi müdaxiləsinin məqbul sayıldığını deməyə əsas verir. Beləliklə, müasir liberalizmdə iki əsas cərəyan özünü bürüzə verir. Onlardan biri tam mənada bazar azadlığını və dövlətin bu sahəyə müdaxilə etməməsi fikrini, digərləri isə daha böyük sosial ədalətin bərqərar olması üçün dövlətin sosial-iqtisadi proseslərə nisbi müdaxiəlsinin zəruriliyi fikrini müdafiə edir. Son zamanlar qloballaşma tərəfdarları kimi də

məhz daha çox liberallar çıxış edir. Frencs Fukuyama da liberalizmi ümumdünya dövlətinin qurulması barədə nəzəriyyə hesab edir. İlk liberal partiya XIX əsrədə meydana gəlib. Liberal partiyalardan ən böyüyü və dünyada populyar olanı 1828-ci ildə ABŞ-da yaranan Demokratlar partiyası, 1832-ci ildə İngiltərədə fəaliyyətə başlayan liberallar partiyasıdır. Hazırda dünyanın 89 ölkəsində 100-ə yaxın siyasi partiya liberalizm ideologiyasının daşıyıcısıdır Azərbaycan siyasi fikir tarixində liberal görüşlərin təzahürlərinə XIX əsrin ikinci yarısında M. F. Axundovun yaradıcılığında təsadüf olunur. M. F. Axundov yazırıdı: «Cəmiyyət öz fərdlərinə fikir azadlığı verməzsə və onları atababasının qərar verdikləri şeylərlə kifayətlənməyə və bunlardan kənara çıxmamağa məcbur edərsə, bu halda onlar dəyirman atlarına bənzərlər». 1918-ci il mayın 28-də Tiflisdə müstəqilliyi elan olunan Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin «İstiqlaliyyət Bəyannaməsi»ndə də liberal dəyərlərə önəm verilirdi: «...Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti millət, din, sinif, silk və cins fərqiñə varmadan hüdudu daxilində yaşayan bütün vətəndaşların siyasi və vətəndaş hüquqlarını təmin edir; AXC ərazisi daxilində yaşayan bütün millətlərə sərbəst inkişaf üçün geniş imkan verir...”

5.Konservativizm

«Konservativizm» terminini ilk dəfə fransız yazıçısı Fransua Šatobrian (1768-1848) işlədi. Liberalizm kimi konservativizm də müasir burjua siyasi fikriniñin əsas cərəyanlarındandır. Bu təlim, bir növ, Fransa burjua inqilabına cavab olaraq meydana gəlmişdi. Konservativizmin tərəfdarları burjua liberalizminin əsasında dayanan «təbii hüquqlar» və «ictimai müqavilə» ideyalarına qarşı çıxırdılar. Onu da qeyd edək ki, ilkin dönenlərdə konservativizm təliminin yaradıcılarının görüşlərində ziddiyətli məqamlar az deyildi. Fransa konservatoru Jozef de Mestra aşırı dərəcədə reaksiyonist idi, yeni meydana gələn ideyalara kəskin reaksiya verirdi. İngiltərəli Edmund Berk isə konservativizmin həyat qabilli bir təlim olmasını istəyir, «eskisi kimi qalmaq üçün dəyişmək lazımdır» prinsipindən çıxış edirdi. Bir ideologiya və nəzəriyyə olaraq konservativizmin əsas mahiyyətini aşağıdakı prinsiplər müəyyənləşdirir: insan həyatının mənası aktiv fəaliyyətdə deyil, daxildəki dini barışlıqdadır; fərd atdığı hər bir addımını mövcud qayda-qanunlara və adətlərə uyğunlaşdırmalıdır; cəmiyyət müqavilə ilə deyil, Allahın kəraməti ilə yaranır («hər bir millət özü üçün, Allah hamı üçün»); vətəndaş cəmiyyətinə münasibətdə dövlət mənəvi-dini əsaslara malik olan ikinci amildir; siyaset əxlaqa tabedir; insan hüquqlarının ən əsası mülkiyyət hüququdur. Konservativizmdə önəm verilən əsas dəyərlərdən biri ənənəviçilikdir. Bu tarixin sınaqlarından keçən və cəmiyyətdə stabilliyin, təhlükəsizliyin möhkəmlənməsinə kömək edən ənənələrin qorunmasını özündə ehtiva edir. Digər bir mərkəzi dəyər sayılan pragmatizm isə parktiki tələblərə uyğun davranışmağa əminliyi ifadə edir. Konservativizmdəki digər bir dəyərə görə insan kamil deyil. Eqoizm, xəsislik, hakimiyyət hərisliyi, şöhrətpərəstlik onların təbii əlamətləridir və cəmiyyətdə müxtəlif problemlər yaradır. Ona görə də nizam-intizam üçün dövlət aparıcı formalaşdırılmalı, qayda-qanunlar güclü, cəzalar sərt olmalıdır. Digər bir dəyər sayılan ierarxiyaya görə insanlar təbii və sosial imkanlar baxımından bərabər deyillər. Bu səbəbdən də cəmiyyətdə tabeçilik, ierarxiya olmalıdır. Hakimiyyət və nüfuz isə aşağıdan deyil yuxarıdan gəlir. Bu dəyərin məntiqinə görə hakimiyyətə əsl liderlər gəlir və onlar həmin keyfiyyətə malik olmayan digər insanları idarə edirlər. O da qeyd olunur ki, nüfuz və liderlik bu gün bilik və təcrübə əsasında qazanılır. Şəxsi mülkiyyət konservativizmdə ən əhəmiyyətli dəyərdir. O insanlara azadlıq, müstəqillik və təhlükəsizlik gətirir. Müəllifi Bencamin Dizraeli (1804-1881) olan paternalist konservativizmdəki ideyalar da kifayət qədər maraqlıdır. B. Dizraeli İngiltərədəki varlı, həm də idarəedici qüvvəni kasıblara əl tutmağa çağırır, ölkəni iki qütbə parçalayan yoxsulluğu aradan qaldırımağa can atırı. O deyirdi ki, belə sosial ədalətsizlik və parçalanma yuxarıdan öz

həllini tapmasa, aşağıdakılardan nə isə edəcək, başqa sözlə inqilab baş verəcək. Sosial ədalətin bərqərar olması «vahid millətin» formallaşması deməkdir. Sonrakı mərhələdə konservativizm xeyli inkişaf etdi, azadlıq, təhlükəszlik («dövlətin stabilisiyi haqqında yox, daha çox dövlətin müdafiəsi haqqında fikirləşmək lazımdır») barədə fikirlər təkmilləşdirildi. İkinci cahan savaşından sonra konservativizm ideologiyasına dayanan çoxsaylı partiyalar meydana gəldi və bu partiyaların böyük əksəriyyəti 1970-80-ci illərdə hakimiyyətə gəldi. Bir cərəyan kimi Neokonservativizm meydana gəldi. Onlara bəzən antietatistlər də deyilirdi. Yəni neokonservatorlar liberallar kimi dövlətin iqtisadi azadlıqlara müdaxiləsinin maksimum azaldılmasını istəyirdilər. Neokonservatorlar etnik, milli münasibətlərə yeni baxışlar sistemini qoydular. Onlar iddia edirdilər ki, etnik və irqi mənsubiyyətdən asılı olmayaraq hamı üçün eyni şərtlər mövcud olmalıdır. Ancaq nəzərə alınmalıdır ki, milli azlıqlarla əsas etnosun başlangıç imkanları bərabər deyil və buna görə də dövlət milli münasibətlərə müdaxilədən imtina etməməlidir. Eyni zamanda bu müdaxilə hansısa etnosu himayə xarakteri daşılmamalıdır. Azlıqlara biznes sahəsində, işlə təmin olunmaqdə şərait yaradılmalıdır. Bu istiqamətdə konservativizm liberalizm arasında bəzi yaxınlaşmaların ortaya çıxdığı da müşahidə olunur. Konservatorların demokratiyaya baxışları da özünəməxsusdur. Onlar bildirirlər ki, demokratianın həddi olmalıdır və bu hədd insanların siyasi cəhətdən aktivləşdiyi zamanlarda müəyyənləşdirilməlidir. Bu görüşlər müasir liberalizmdə də özünü bürüzə verir. Konservativizm və liberalizmin oxşar, fərqli cəhətləri: Oxşar cəhətlər:

- şəxsi mülkiyyət hüququnun qorunması;
- qanunların alılıyinin təmin edilməsi; - demokratianın bərqərar edilməsi və inkişafı;
- dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin minimuma endirilməsi;
- xırda və orta sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi və s.

Fərqli cəhətlər:

- konservatorlar liberallardan adət-ənənələrə sadıqliyi ilə ilə fərqlənir;
- konservatorlar insanların bərabərliyi dedikdə hüquq bərabərliyini nəzərdə tuturlar;
- liberallarla müqayisədə millətçidirlər;
- hökumət aparatının sadələşdirilməsində radikaldırular;
- ailəni cəmiyyətin təməl daşı hesab edir, onu qorumağa çalışırlar;
- təhsildə milli və tarixi varisliyi mühüm hesab edir, onu qorumağa çalışırlar.

Konservatorlar sosial-demokratların əksinə olaraq fikirləşirlər ki, «dövlətin zəngin olması millətin zəngin olması demək deyil, millətin zənginləşməsi dövlətin zənginləşməsidir». Totalitar və avtoritar düşüncə daşıyıcılarından fərqli olaraq konservatorlar bu qənaətdədirlər ki, «millət dövlət üçün deyil, dövlət millət üçündür». Türkiyədəki konservativ partiya sayılan ANAP-ın baş şührəndə da həmin fikir daha sadə və anlaşıqlı ifadə olunurdu: «Dövlət millətin əfəndisi deyil, millət dövlətin əfəndisidir». Konservatorlarda sıralama belədir: millət, vətəndaş, dövlət. Liberallarda: fərd, millət, dövlət. Dünyanın aparıcı mühafizəkar partiyaları aşağıdakılardır: Respublikaçılar (ABŞ), Mühafizəkarlar (İngiltərə), Xristian Demokratlar (Almaniya) Ədalət və Kalkınma Partiyası (Türkiyə) və s.

Mövzu 3 Azərbaycanda siyasi fikir

Plan

- 1.Qədim dövrün siyasi fikirləri
- 2 İntibah dövründə Azərbaycanda siyasi fikir
- 3 Azərbaycan siyasi fikri XIX əsrдə və XX əsrin əvvəllərində

4.Müasir Azərbaycanda siyasi fikir

Ədəbiyyat

1. Azərbaycanın türkçülük və azərbaycançılıq problemləri. Bakı, 1998
2. Demokratiya: gediləsi uzun yol. Antologiya. Bakı, 2002
3. İbrahimli H. Deyişen Avrasiyada Kafkasiya. Ankara: ASAM, 2001, 96 səh
4. Qurbanov Ş. Cəmaləddin Əfqani və türk dünyası. Bakı, 1996
5. Кныш А. Мусулманский мистицизм. Москва, 2004
6. Mehdiyev R. İnkışafın Azərbaycan modeli. Bakı, 2011
7. Məmmədzadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı, 1992
8. Rəsulzadə M.Ə. Milli təsanüd. «Azərbaycan» (Ankara), 1953, N 12
9. Rüstəmov Y. Siyasi-hüquqi təlimlər tarixi. Bakı, 2000
10. Xəlilov S. Heydər Əliyev və azərbaycançılıq məfkurəsi. Bakı, 2002
11. Xəlilov. S. Şərq və Qərb: ümumbəşəri ideala doğru. Bakı, 2006
12. Həsənov Ə. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyaseti. Bakı, 2005

Qədim dövrün siyasi fikirləri

İslama qədərki siyasi görüşlərin formallaşmasında Zərdüştlik önemli rol oynayıb. M.ö. VII-VI əsrlərdə meydana gələn Zərdüştlükdə dualizm mövcuddur. Yəni dünya əksliklərin mübrizəsi üzərində qurulub: xeyirlə şər, qaranlıqla işıq, gecə ilə gündüz, sükunətlə hərəkət, materiya ilə ideya arasında arası kəsilməyən mübarizə var və bu mübarizədən inkişaf, tərəqqi törəyir. Bunlardan heç biri yox olmur, yaxud bunlardan heç biri digərini birdəfəlik məhv edib sıradan çıxarmır. Zərdüştlik dünya qaydalarının xeyirlə şərin mübarizəsindən yarandığını iddia edirdi. Bu təlimə görə dünyanın əsasını təşkil edən işıq və zülmət hakimiyyət uğrunda daim mübarizə aparır. Zərdüştlüyün dini kitabı olan Avestada ən yaxşı dövlət forması monarxiyadır. Sonralar bu təlim Şərqdə müxtəlif formalarda (manixeyçilik, işraqilik və s.) inkişaf etdirildi.

Manixeyçilik və Məzdəkçilik. Manixeyçiliyin banisi Mani (216-273) olmuşdur. O da əksliklərin mübarizəsi və vəhdəti qanunndan çıxış edərək, dünyanın əsasında dualizmin (inyan) dayanığını bildirirdi. V yüzdə yaşayan Məzdək isə tamam başqa bir təlim ortaya qoydu. O, Allah nemətlərinin bərabər bölünməsini iddia edirdi. Məzdək inanırdı ki, mübarizələrlə bərabərsizliyi aradan qaldırmaq mümkündür. Məzdəkçilik IX əsrə Hürrəmdinliyə də əsaslı təsir göstərdi. Dədə Qorqud dastanlarında da dövlət quruluşu haqqında maraqlı məlumatlar var. Ölkə inzibati ərazi kimi xanlıqlara bölünür. Bu xanlıqların hamısı xanlar xanına tabedir. İnsanlar azad fikir söyləyə, hətta xanlar xanının qüsurlarını onun özünə deyə bilirlər. Bu sözügedən dövrdə fikir azadlığının var 36 olmasından xəbər verir. Dastanlarda idarəcilik üçün əsas dəyərlər, əxlaq kodeksi ədalət və fəzilətdir.

İntibah dövründə siyasi fikir.

İslam dini dövlət, hüquq və qanun anlayışlarına müəyyən aydınlıq gətirilməsinə və bu sahədə təhlillərin aparılmasına təkan verdi. Hökmardalar, hakimiyyətlər, hakimiyyətin əldə olunması və idarə edilməsi barədə əsərlər meydana gəldi. İnsan haqqında mükəmməl təlimlər ortaya çıxdı. Sufilik dini fəlsəfi təlim kimi ictimai-siyasi fikrin inkişafına əsaslı təsir göstərdi. İntibah dövrünün tanınmış nümayəndələri: Ş. Sührəvərdi, Ə. Fərabi, Nizamülmükk, S. Urməvi, N. Tusi, İ. Sina, Fəqih, Nizami, Nəsimi, Füzuli və b.

İslam dini. Bu dində siyasi və hüquqi anlayışlar «şəriət» adı altında cəmləşdirilib. Şəriət sözü qanuniləşdirmək, məcburi olan mənasını ifadə edir. Bu məntiqə görə İslamın universal xarakter daşıdığını qeyd edən mütəxəssislər haqlı olaraq belə nəticəyə gəlirlər ki, İslam eyni

vaxtda həm din, həm də hakimiyyət deməkdir. İslam dini qədim Şərqdə siyasi görüşləri sistem şəklinə saldı. Dövlət və hüquq barədə mükəmməl elmi nəzəriyyələrin meydana gəlməsinə rəvac verdi. Bu dövrün görkəmli Azərbaycan mütəfəkkirləri Ş. Sührəvərdi, Ə. Fərabi, İ. Sina, N. Tusi, Nizami, Nizamülmülk, Fəqih, Urməvi, Nəimi, Nəsimi, Füzuli öz yaradıcılıqlarında ədalət, ədalətli hökmdar, ədalətli dövlət, eləcə də cəmiyyətdə qayda-qanunun, nizamin bərqərar olması, insan azadlıqları, hakimiyyəti əldə etməyin, saxlamağın və möhkəmləndirməyin yolları barədə maraqlı fikirlər, mülahizələr irəli sürmüş, bir sıra ümumiləşdirmələr aparmışlar.

S. Urməvi, ölkə başçısının adamlarla məsləhətləşməsinin iki formasını göstərirdi: açıq və gizli. Açıq məsləhətləşmədə padşah öz rəyini əvvəlcədən bildirmir. O hamını dinlədikdən sonra qərar qəbul edir. Gizli məsləhətləşmədə isə hökmdar istədiyi adamla təkbətək görüşür və onların rəyini öyrənir. O, 37 dövlətin, xalqın təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün cəza tədbirlərinin tətbiq olunmasına da xüsusi əhəmiyyət verirdi. Tanınmış filosofun fikrincə ölkədaxili asayışın qorunması xarici siyasetə pozitiv təsir göstərir. Əgər daxildə qarşıqlıq, özbaşınalıq baş qaldırsa, hər an xaricdən hücum ola bilər.

N. Tusi siyasetin aşağıdakı növlərini göstərirdi:

- fəzilətli siyaset, buna imamət də deyilir ki, belə siyasetin məqsədi xalqı kamilləşdirməklə fəzilətə çatdırmaqdır;
- naqis siyaset, buna zorakalıq da deyilir. Belə siyasetin məqsədi xalqın müqavimət gücünü sarsıtmaq, onu kölə halına salmaqdır. Naqis siyasetin nəticəsi faciələr, bədbəxtçiliklər, fəlakətlər olur.

N. Tusi göstərirdi ki, ölkəyə başçılıq etmək istəyənin 7 keyfiyyəti olmalıdır: atalıq, alicənablıq, mətinlik, kişilik əzmi, səbirli olmaq, sadiq və işgüzar işçilərə malik olmaq. Qeyd edək ki, bu keyfiyyətlər sonrakı siyasetşünaslar tərəfindən bir qədər sistemləşdirilərək liderə xas əlamətlər kimi təsnif olunur. N. Tusiyə görə sadalanan keyfiyyətləri özündə cəmləşdirən hökmdarlar müdrik və ədalətli olur, xalqın malına tamah salmır. Siyasi görüşlərində N. Tusi qədim Şərqdə geniş yayılmış nəfs kateqoriyasından çıxış edirdi. N. Tusi qeyd edirdi ki, dövlət birlik və ittifaq üzərində qurulur. Əgər birləşmə səbəb olan amillər ortadan qalxıbsa, deməli dövlətin dağıılması üçün şərait yetişib. N. Tusiyə görə insanların həyatı dövlət həyatı ilə həməhəngdir. İnsan dövlətin yardımına, dövlət isə insanların aktiv fəaliyyətinə möhtacdır. Dövlət və fərd birbirinin qarşısında məsuliyyət daşıyır. O birləşmə dedikdə təkcə toplum daxilində fərdlərin və zümrələrin birləşməsini deyil, eyni zamanda hakimiyyətlə cəmiyyətin birləşməsini nəzərdə tuturdu. Qərb siyasi düşüncəsində bu ideya «ictimai müqavilə» formulunda öz ifadəsini tapır. Yəni N. Tusinin «birləşmə və ittifaq» ideyası ilə, T. Hobbs və C. Lokkun «ictimai müqavilə» ideyası arasında oxşar cəhətlər çoxdur.

Sufilik təlimi insanı müqəddəs varlıq hesab edirdi. «Vəhdəti vücud» fəlsəfəsində tanrı ilə insanın vəhdətinə işarə edilir. İnsana bundan artıq dəyər vermək bəlkə də mümkün deyil.

Sufilərin dünya siyasi fikrinə böyük töhfələri var. Məntiq və etikada Aristotelin, sosial görüşlərdə isə Platonun ideyalarına üstünlük verən Fərabi siyasi sosiologiya sahəsində sistemi araşdırımlar aparmış, ciddi uğurlar qazanmışdır. O, Platonun «dövləti filosoflar idarə etməlidir» fikrini inkişaf etdirərək göstərirdi ki, dərin biliklərə yiyələnmək və hətta peyğəmbərlik missiyası adil hökmdar olmanın əsas şərtləridir. O cəmiyyətin «ədalət prinsipi» ilə qurulması ideyasını müdafiə edirdi. Bəzi mütəxəssislərin fikrinə görə Nizami «ədalətli cəmiyyət», «adil şah», «xoşbəxt ölkə» ideyalarının təbliğində Əl - Fərabidən bəhrələnmişdi.

Sufilərdə ideyaya sədaqətin, sözə verilən dəyərin, azadlığın ölçüsü yoxdur. Mənsur əl-Həllac, Şihabəddin Yəhya Sührəvərdi və İmadəddin Nəsimi yaydıqları fikirlərə görə ölüm hökmü ilə üzləşdilər. Tarixdə fikir və söz azadlığına sədaqətin, onun bərqərar olması üçün

göstərilən əzmin, iradənin, inadın, fədakarlığın belə örnəkləri çox azdır. Onlar insanı «yer üzünүн əşrəfi», yaradılmışların «ən alisi» adlandırmaqdan, insanın tanrı ilə bir vücudda birləşdiyini iddia etməkdən, «həqq mənəm» söyləməkdən çəkinməmişlər. Bu böyük şəxsiyyətlər üçün maddi dünyani tərk etmək heç vaxt qorxu, vahimə yaratmamışdı. Sufilik təkcə fəlsəfi təlim deyil. O eyni zamanda bəlli adətlərin, ayinlərin icrasını tələb edən, davranış üçün normalar müəyyənləşdirən sosial-siyasi cərəyandır. Zaman-zaman siyasi hakimiyyətlərlə sufilər arasında ziddiyyətlərin yaranmasına bu amil də əsaslı şəkildə rəvac verirdi.

Dahi Azərbaycan şairi Nizaminin əsərlərində əsas məqam hökmdarı ədalətə, fəzilətə səsləməkdir. İskəndərnəmədə utopik sosialistlərin 600 il sonra arzuladıqları, dövlətin ölüb getdiyi, hakimiyyətə ehtiyacın qalmadığı bir cəmiyyətdən söhbət açılır.

Füzulinin yaradıcılığında da hakimiyyətin idarə olunması ilə bağlı maraqlı məqamlar var. O deyirdi ki, dövran o zaman düzümlü olur ki, hökmdar xalqın dəndləri ilə maraqlanır. Əks təqdirdə cəmiyyət «aşıqların ürəyi kimi viran olur və dağılır». Əgər bir ölkənin hökmdarı adil olsa «kəndli quru torpağa arpa dənəsi səpib, buğda biçər».

Onu da qeyd edək ki, sufilikdəki azadlıq ideyası Qərbdəki «insan azadlığından» bir qədər fərqlidir. Qərbdəki insan azadlıqları daha çox ictimai-siyasi məna kəsb edir, konkretdir, Sufilikdəki (bütövlükdə isə Şərqdəki) insan azadlığı isə daha çox fərdidir. Yəni Şərqdə «fərdi mən», Qərbdə «ictimai mən» birincidir. Şərq yüzilliklər boyu «fərdi mənin» kamilləşməsi yollarını axtararaq, pisliklərlə dolu dünyani paklaşdırmaq haqqında düşünmüşdü. Sufilərə görə bu yol maddi başlangıçdan ruhun dərkinə, Allaha, Mütləqə qovuşmağa doğru aparan yoldur. İnsanın ruhani azadlığı məsələsində sufilərin yaratdığı təlimdə görünən (maddi) dünyaya münasibət etinasızlıqlarla doludur. «Tərki dünyalıq» maddi olandan uzaqlaşmaq, mənəvi olana qovuşmaqdır. Maddi dünyaya biganə olan sufilər bədənlərinə (cismə) tam nəzarət etmək üçün bəzi təmrinlər icra edir, hətta bir çox qidalardan belə imtina edirdilər. Onların gillə qidalandıqları da söylənir. Bu düşüncələrdə və əməllərdə aşırılığın olduğu göz qabağındadır. İnsan təkcə ruhani varlıq deyil, həm də cismani varlıqdır. O, həm özünün iç dünyasında, həm də cəmiyyətin içərisində yaşayır, başqaları ilə, bütövlükdə isə maddi dünya ilə təmasdadır. Nə mənəvi dünyani, nə də maddi dünyani bir kənara qoymaq, ancaq birinə tapınmaq mümkün deyil. İnsan bu iki dünya arasında «qızıl ortanı» tapıb yaşamalı, fəaliyyət göstərməlidir. Qərb renessansı bu dəngənin zəruriliyi dərk etdi və siyaseti dindən ayırmaya başladı. Lakin bu ayrılmmanın məsafəsi böyük olduğundan, pragmatizm aşırı həddə çatdıqından Qərbdə də Şərqdəki böhranın əksi yarandı və artıq XX əsrə Qərb fəlsəfəsi yenidən «ruhların axtarışına» başladı.

İslam renessansı dövründə ideya, elm sürəkli inkişaf etsə də onların nəticələrinin praktikaya tətbiqində Qərbdən fərqli nəticələr ortaya çıxdı, fərqli mənzərələr yarandı. Sonrakı dövrlərdə Azərbaycan mütəfəkkirlərinin bu fərqlilikləri aradan qaldırmaq uğrunda mübarizə apardıqları aydın görünür.

Azərbaycan siyasi fikri XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində

Bu dövrdə Azərbaycan siyasi fikrinə Qərb mühiti əsaslı şəkildə təsir göstərməyə başlayır. Artıq Qərb müsəlman Şərqiñin örnek ideyalarını ətraflı öyrənmiş və dövlətin dindən ayrı olması qənaətinə gəlmişdi. Qərbdə dövlət ədalət və fəzilət prinsipləri ilə deyil, bu prinsiplərə dayanan qanunlarla idarə olunmağa başlamışdı. Şərqdə isə intibah dövründən sonra din dövlətdən ayrılmadı və get-gedə xuruafat məzmunu və şəkli aldı. İctimai inkişafa mane olan bu amil mütərəqqi adamları narahat edir və onların kəskin reaksiyalarına səbəb olurdu. Şərqdə Şərqiñ tənqidi, Qərbin təqdirinin səbəbi bu idi. Dövrün böyük mütəfəkkirləri üzünü Qərbə tutmuş, yüksək təhsil almaq istəyənlərin istiqaməti dəyişmişdi. Bu dövrün əsas mütəfəkkirləri Ş. C.

Əfqani, M. F. Axundov, M. Kazimbəy, H. Zərdabi, Ə. Topçubaşı, Ə. Ağaoğlu, Ə. Hüseynzadə, M. Rəsulzadə, H. Cavid, C. Cabbarlı olmuşdu.

Şeyx Cəmaləddin Əfqani İslam aləmində, türk dünyasında, bütövlükdə isə Şərqi Yeni Dövrün bünövrəsini qoyan nəhəng fikir adamlarındandır. O bütün ömrünü İslam dünyasının geri qalma səbəblərini öyrənməyə və bu geriləmənin ortadan qaldırılması yollarını axtarıb tapmağa həsr etmişdi. 1891-ci ildə «Mançestr qardian» qəzetinə verdiyi mühəsibədə «İslama yeni və demokratik ruhu necə aşılamaq olar?» sualına Ş. C. Əfqani belə cavab verir: «Quranın həqiqi ruhu azadxah və eləcə də müasir fikirlərə uyğun gəlir. İndiki nizam-intizamsızlığın İslam qanunlarına qətiyyən dəxli yoxdur. Bunlar nadan və cahil təfsirçilərin İslama etdikləri əlavələrdir. Tarixi təkamül və inkişaf onların bu səhvərini islah edəcək. Deməli, bir müsəlman alimi Avropa demokratik məfkurəsinə bələd olsa o, Quranın təlimlərinə əsaslanaraq xalqı müasir mütərəqqi demokratik məfkurələrlə tanış edə bilər. Bu iş isə Lüterin üzləşdiyi maneələrlə üzləşməz». İlkin İslama qayıtmaq istəyən Ş. C. Əfqani, ilk növbədə, bu dini sonralar əlavə olunmuş xürafat örtüyündən azad etmək, müasir tələblərə uyğunlaşdırmaq fikrini irəli sürdü. Bu İslamin yeni, başqa sözlə müasir, demokratik modelinin yaradılması istiqamətinə ilk təşəbbüs sayila bilər.

Ş. C. Əfqani «İslami-birlik» fikrini ortaya atmaqla panislamçılıq təliminin də bünövrəsini qoydu. O, «dəryada sükansız gəmiyə bənzəyən İslam dünyasının» dərdinə çarə tapmaq üçün bütün müsəlman dövlətlərini kollektiv fəaliyyətə səsləyirdi. Lakin Əfqani bu birliyə aşağıdan deyil, yuxarıdan nail olmanın mümkünlüyü qənaətdə idi. Elə bu məqsədlə də o, Osmanlı sultani Əbdülhəmidlə və İran şahı Nəsrəddin şahla görüşərək İslam ölkələrinin problemlərinin həlli üçün vahid bir qurumun, bir nəfərin-xəlifənin iradəsinə tabe edilməyən Konqresin (XX əsrde yaranan İslam Konfransı Təşkilatının nəzəri təməli bu ideyadadır) yaradılması ideyasını irəli sürür. Ş. C. Əfqanının niyyəti bütün müsəlman dövlətlərini bir bayraq altına yığmaq deyildi. O, hər bir millətin ayrılıqda inkişafi fikrini irəli sürür, bir fərd üçün onun millətinin inkişaf səviyyəsini qürur meyarı kimi götürürdü. Məşhur Şərq islahatçısı bir az da qabağa gedərək millətin inkişafında dil amilinə xüsusi diqqət yetirir, milli şürurun formallaşmasında onun rolunu dəyərləndirirdi. Deməli Ş. C. Əfqani siyasi görüşlərinə görə təkcə panislamçı deyil, eyni zamanda millətçi idi.

Ş. C. Əfqani bir çox sosioloqlar kimi belə qənaətdə idi ki, milli tərəqqi cəmiyyətin harmonik inkişafına bağlıdır. O, cəmiyyəti aşağıdakı ictimai təbəqələrə bölündür: ziyalılar; hüquqşunaslar; insanların əxlaqını saflaşdırın nəsihətçilər; xalqın ruhunu oyadan və gücləndirən ədiblər və şairlər; sənayeçilər; əkinçilər; iqtisadiyyat qanunları ilə millətin ticarət yollarını arayıb tapan tacirlər. Onun fikrincə, hər hansı bir cəmiyyətdə bu təbəqələr olmasa millətin fərdləri arasında möişət və həyatı əhəmiyyətli əlaqələr qırılar və məmləkət məhv olar.

Ş. C. Əfqani Əfqanistanda, İranda, Ərəbistanda ciddi mətbuat orqanlarının yaradıcısı hesab olunur. O, belə mətbuat orqanlarına İranın xüsusi ehtiyacı olduğunu bildirir və bu ölkədə dərc olunan qəzetləri ciddi mətbuat nümunələri saymırı (M. F. Axundov da bu düşüncədə idi). Ş. C. Əfqani İran mətbuatı ilə Qərb mətbuatını müqayisə edərək yazırı: «Qərbin tərəqqisinə səbəb olan vasitələrdən biri mətbuat azadlığıdır. Bu azadlıq hakimlərin yaxşısını, pisini istisnasız olaraq aləmə yayır. Heç kəs mətbuat azadlığına etiraz etmir. Mətbuat tərəfindən təhqir olunmuş şəxsin haqqı vardır ki, özünün tapdanmış hüququnu məhkəmə yoluyla tələb etsin. Lakin İranda hər şey tərsinədir. Onlar yaxşı işdən yaxşı danışırlar, pis işdən də yaxşı danışırlar. Yaxşı ilə pis arasında meyar yoxdur. Əmirlər və hakimlər isə qəzetləri islah etmək haqqında düşünmür». Onu da qeyd edək ki,

Ş. C. Əfqani müsəlmanların mənəvi birliyini siyasi birlikdən önəmli hesab edirdi. Əslində bu ideyanın mahiyyətində dinin dövlətdən ayrılmاسının elementləri yox deyil. Şərqdəki «mütləqiyəti tərəqqinin düşməni» elan edən Ş. C. Əfqani konstitusiyalı monarxiya tərəfdarı idi. O bildirirdi ki, güclü və ədalətli monarxin hakimiyyəti dövlətin idarə edilməsi işində xalqın iştirakını təmin edən konstitusiya və parlament kimi təsisatlarla tənzimlənməlidir.

Mirzə Fətəli Axundov fransız maarifçilərinin, rus inqilabçı-demokratlarının, dekabristlərin mütərəqqi fikirlərini Şərqə (konkret olaraq Azərbaycana) təqdim etməyə, Şərqlə Qərb arasında körpü yaratmağa çalışırı.

M. F. Axundovun «Məktublar»-ı faydalı fəlsəfi-sosioloji tədqiqatlardandır. Əsərdə o, ictimai mühitin reallıqları ilə yanaşı, bu reallığa adekvat olan kütləvi şürurun da təhlilini verir. İctimai şürurun rolu məsələsinə «Aldanmış Kəvakib» əsərində də toxunulub. Əsərdə deyilir ki, millətin ümumi şürur səviyyəsi aşağı olanda, hər-hansı bir təsadüf nəticəsində hakimiyyət ədalətli bir insanın əlinə keçsə belə, bu millət üçün xilas yolu olmur. Başqa sözlə hakimiyyət forması siyasi şüura adekvat olur, hər bir cəmiyyət özüne layiq hakimiyyət yaradır. M. F. Axundov Avropadakı dövlət quruluşlarını Azərbaycanda da arzulayırdı. O, Qərb və Şərqdəki siyasi quruluşlar, siyasi terminlər haqqında ilkin bilgiler verir. Şərqdə ilk politoloji lügəti tərtib edən də məhz M. F. Axundovdur. O insan, başlıcası da qadın haqları, konstitusiya islahatları, əlifba islahatları kimi vacib siyasi, kulturoloji məsələlər üzərində fikirləşir, bir sıra hallarda isə praktiki addımlar atırı.

Eyni dövrdə yaşamalarına baxmayaraq Ş. C. Əfqanidən fərqli olaraq M. F. Axundov İslama qarşı radikal mövqe tutur, Şərqi Qərbə nisbətən çox geridə qalmasının səbəblərini məhz dində axtarırdı. M. F. Axundov öz mübarizəsində bəzən ifrata varırı. Materialist dünyagörüşünü, sağlam şüuru əsas tutan M. F. Axundov ictimai problemlərlə bağlı mülahizələrində nə qədər haqlı olsa da, ruhani dünyaya münasibətdə realizm mövqeyindən çıxış etdiyinə görə, dinə münasibətdə qüsurlara yol verirdi.

Mirzə Kazimbəy müsəlman hüququnu ətraflı təhlil edərək, alqı-satqı, müqavilə, borc, girov, vərəsəlik, nigah və s. hüquqları barədə geniş məlumatlar verir. Bu, müsəlman Şərqində şəriət qanunları ilə dünyəvi hüququn sintezini yaratmaq, cəmiyyət həyatının vacib sahələrini qanunlarla tənzimləmək istiqamətində atılan ilk addımlardan hesab oluna bilər. M. Kazimbəy inqilablara neqativ yanaşır, onu bir qrupun xalqı aldadaraq hakimiyyətə gəlmək üçün törətdiyi hadisə hesab edirdi. O, monarxiya tərəfdarı idi və təəssüf ki, çarizmin müstəmləkəçilik siyasetinə də bəraət qazandırırdı.

Həsən bəy Zərdabi təhkimçilik hüququnu təqnid edir, onu ictimai inkişaf yolunda ciddi maneə və insan haqlarını pozan əsas şərt sayırı. Ş. C. Əfqani kimi H. Zərdabi də dil və din məsələsinə eyni prinsiplərdən yanaşırı. O «Din və dil» məqaləsində hər bir milləti irəli aparan vacib amillərin din və dil olduğunu göstərir və bildirir ki, bunlardan biri itiriləndə millət öz simasını, hər ikisi itiriləndə isə varlığını itirir və başqalarına qarışır yox olur. Mətbuatın rolunu yüksək qiymətləndirən H. Zərdabi maarifçiliyi, fikir azadlığını onsuz təsəvvür etmirdi. Demokratik cəmiyyətin təməl prinsiplərindən olan üç məsələnin Azərbaycanda parktiki həlli də ilkin olaraq H. Zərdabinin adı ilə bağlıdır. O, maarifçiliyin, fikir və söz azadlığının əsasını təşkil edən mətbuatın, Qərb dəyərləri ilə fəaliyyət göstərən xeyriyyə cəmiyyətinin, müasir tipli məktəbin banisi sayılır. Zərdabi bürokratiyanı pisləyir, rüşvətxorluğa, müstəmləkiçiliyə qarşı çıxırı.

Əli bəy Hüseynzadə xalqların müxtəlif siniflərə bölünməsinin əleyhdarı idi və dini, bir qədər sonralar isə milli birliyi ön plana çəkirdi. O bütün müsəlmanların və dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bütün türklərin birliyinə çalışırı. Ə. Hüseynzadə

«Türkləşmək, İslamllaşmaq, Müasirləşmək!» tezisinin müəllifidir. Sonralar bu tezis müstəqil Azərbaycanın bayrağında maddiləşərək öz ifadəsini tapdı.

Əli bəy inqilabın heç də bütün xalqlar üçün zəruri olmadığı qənaətində idi. O inqilabı xəstəlik adlandırır, 1918-ci ildə üç ideologiyanın dünyani lərzəyə saldığını göstərirdi: «imperializm, nasionalizm, sosializm».

Ə. Hüseynzadənin siyasi və geopolitik görüşləri «Siyasət və fürusət» əsərində öz ifadəsini tapır. Əsərdə Rusiya və Avropanın İran ətrafında qurduqları siyasi oyunlar, İranın daxilindəki ictimai münasibətlər təhlil olunur.

O da bir həqiqətdir ki, Ş. C. Əfqaninin ictimai-siyasi, dini görüşləri dövrün başqa mütəfəkkirləri kimi Ə. Hüseynzadənin də yaradıcılığına əsaslı təsir göstərmışdır.

Əhməd bəy Ağaoğlu Şərqdə və Avropada yaxşı tanınan bir fikir və hərəkat adamı idi. M. Ə. Rəsulzadə onu «Yaxın Şərqdəki tarixi avropalaşma hərəkatının ən səmimi ideoloqu» adlandırdı. 1900-1901-ci illərdə Ə. Ağaoğlu «İslam və Axund», «İslama görə və İslam aləmində qadın» adlı iki kitab çap etdirdi. Bu kitablarda o da C. Əfqani kimi müsəlman xalqlarının nicatını dini hərəkatda görür və bu hərəkatda qadın azadlığı və əlisba islahatı məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilməsini tələb edirdi. Bir çox mütəxəssislər bu qənaətdədir ki, Azərbaycanda və Türkiyədə sözügedən sahələrdə islahatların həyata keçirilməsinə Ə. Ağaoğlu əsaslı təsir göstərmişdir. O, Fransa inqilabının «Azadlıq, Bərabərlik, Qardaşlıq!» şurəsini Şərqə gətirənlərdən biri idi. Ə. Ağaoğlu cəmiyyətdə ictimai münasibətlərin bu prinsiplər əsasında qurulmasını istəyir və Quranda, konkret olaraq Nisa surəsində qadın və kişi bərabərliyinin təsbit olunduğunu qeyd edirdi. Onun xüsusi önəm verdiyi məsələlərdən biri də milli şürur məsəlesi idi. Ə. Ağaoğlu Azərbaycan ziyalılarını xalqın arasına getməyə, maarifləndirmə işi aparmağa və bütün bu işləri ana dilində görməyə çağırırdı. Bu məqamda o, Ş. C. Əfqanidən fərqli olaraq aşağıların dəyişdirilməsi fikrini müdafiə edirdi: «Mənə inanın, heç vaxt təkamül yuxarıda baş verə bilməz, o həmişə aşağılarda-bazar və meydanlarda, məscidlərdə, kütlənin dolaşdığı, xalqın əhvali-ruhiyyəsinin, mənəvi aləminin formalasdığı gur yerlərdə baş verir».

Ə. Ağaoğlu birinci dünya müharibəsinin baş verməsinə görə pula həris və tamahkar xristian dünyasını suçlayaraq yazdı: «Türkiyə xristian məmləkəti olsayıdı heç bir müharibə olmazdı». Buna baxmayaraq o, müsbət olanları da təqdir edir, Qərbin inkişafını azadlığa dayanan cəmiyyətin mövcudluğu ilə əlaqələndirərək, hürriyyəti demokratianın təməli sayır, demokratik dövlət sistemində siyasi partiyaların əhəmiyyətinə xüsusi önem verirdi.

Onun rəhbərliyi ilə 1905-ci ildə Azərbaycanda ilk millətçi siyasi partiya sayılan «Difai» (Müdafia) yaradıldı. «Qafqaz xalqları arasında səmimi qardaşlıq və birlik yaratmağı» başlıca məqsədi elan edən bu təşkilat sonralar Azərbaycanda daha mükəmməl siyasi təşkilatların qurulmasında çox önəmlı rol oynamışdı.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda Ə. Ağaoğlu qədər dinamik bir elm və siyaset adamı təsəvvür etmək çətindir. Onun İranda, Rusiyada, Türkiyədə, Avropada çoxlu ziyalı, siyasetçi dostları var idi. Bu ölkələrə tez-tez səfər edən Ə. Ağaoğlu fars, fransız, türk dillərində qəzetlər dərc etdirir, dövrü mətbuatda mükəmməl bildiyi beş dildə aktual məqalələrlə çıxış edir, opponentləri ilə siyasi polemikalar aparır. Ə. Ağaoğlu ictimai-siyasi həyatın, mədəniyyətin müxtəlif problemlərinə həsr olunmuş iyirmi kitabı müəllifidir.

Əlimərdən bəy Topçubaşı 1905-ci ildə Novqorod şəhərində «Rusiya Müsəlmanlar İttifaqı» adlı siyasi partiya yaratdı. Onu təkcə Azərbaycanın yox, bütün Rusiya müsəlmanlarının lideri sayırdılar. Sonralar Ə. Topçubaşı də Ş. C. Əfqanı kimi bu qənaətə gəldi ki, müsəlmanların birliyi siyasi birlik deyil, mənəvi birlik ola bilər. Siyasi birlik isə millətçilik ideyasının

maddiləşməsindən sonra mümkündür. Ə. Topçubaşı Azərbaycanda kültür hərəkatının siyasi hərəkata çevrilməsində böyük xidmətləri olan nəhəng şəxsiyyətlərdəndir.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Topçubaşının fikirlərini inkişaf etdirərək belə qənatə gəldi ki, müstəqil olmaq üçün əsas şərt milli məfkurənin formallaşmasıdır. Ümmətçiliklə deyil, millətçiliklə milli dövlətlər qurula bilər. O, C. Əfəqaninin «İslami birlik» ideyasını bəyənsə də, onun praktikada federativ şəkildə reallaşmasının mümkünüyünü düşünürdü. Bu səbəbdən də bildirirdi ki, Rusiya müsəlmanlarının hər biri öz yaşıqları bəli coğrafi hüdudlar çərçivəsində öz milli dövlətlərini qurmaq uğrunda mübarizə aparmalıdır. Bu, Şərqdə milli azadlıq hərəkatının ümmətçilikdən millətçiliyə keçməsinin nəzəri və praktiki əsası idi.

XX əsrin əvvəllerində Rusiyada mütləq kollektivçiliyi müdafiə edən kommunizm, Qərbdə fərdiyyətçiliyi müdafiə edən liberal demokratiya populyar təlimlər sayılırdı. Liberal demokratiyanın bir sıra məqamlarda aşırı şəkil alması Qərb dövlətlərində sosial-siyasi problemlər yaratmışdı. M. Ə. Rəsulzadə Qərb və Rusiya mühitinin Azərbaycana ciddi təsir göstərməsinə baxmayaraq, hər iki qütbənə fərqli bir təlimin tərəfdarı idi: «Madam ki, biz millətçiyik, milli dövlət ideologiyasını müdafiə edirik, o halda nə kosmopolit liberalizm, nə də kommunizm bizim üçün caiz ola bilməz. Bizcə müdafiə edəcəyimiz yeganə sistem milli təsanüd sistemidir». Onun fikrinə «sinifləri əsas hesab edən kommunizm kimi, fəndləri əsas hesab edən liberalizm də kosmopolit və internosionaldır. Solidarizm (təsanüd, həmrəylik) isə millidir». Bu təlim milləti vahid bir vücudda birləşdirən orqanlar kimidir. Həmrəylikdəki bu milliliyin mənəvi dayaqlarını, birləşdirici gücünü M. Ə. Rəsulzadə dil, din, tarix, və ümumiyyətlə kültür və ortaq ideal kimi amillərdə göründü. Onun rəhbərliyi ilə 1917-ci ildə yaradılan sosialdemokratik tipli Müsavat (Bərabərlik) partiyası da məhz bu cür təsanüd - həmrəylik prinsiplərinə dayanırdı.

M. Ə. Rəsulzadə təkcə fikir adamı, ideoloq deyildi. O, Azərbaycan milli hərəkatının lideri, azadlıq ideyalarını praktikaya gətirən ictimai-siyasi xadim idi. XIX əsrənən başlayaraq aparılan gərgin ideologi işin və praktiki fəaliyyətin nəticəsi kimi 1918-ci ildə «İnsanlara hürriyyət, millətlərə istiqlal!» şüarı ilə Şərqdə ilk demokratik dövlət-Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti quruldu. Bu dövlət «Türkləşmək, İslamlışmaq, Müasirləşmək!» və bu üçlüyün məcmusunu ifadə edən azərbaycançılıq təliminə dayanırdı. 1918-ci ildə Parlamentin açılış çıxışında M. Ə. Rəsulzadə deyirdi: «Sağdan bizə deyirdilər ki, azərbaycançılıq şüarı ilə müsəlmanları parçalayıraq və azərbaycançılıq bayrağını yüksəltməklə bizallah göstərməsin-islamıyyətin təməlini pozuruq. Soldan isə bizə deyirdilər ki, Azərbaycana müstəqillik istəməklə birləşmiş demokratik cəbhəni (Rusiya demokratlarının birləşmiş cəbhəsi nəzərdə tutulur-X. İ.) pozuruq». Lakin müsavatçılığın timsalında Azərbaycan üçün gerçəkdən mükəmməl bir milli təlim yaradılmışdı və bolşeviklər onilliklər boyu onu insanların düşüncəsində çıxara bilmədi. Mühacirət dövründə bu təlim xeyli təkmilləşdirildi, milli ideoloji sistem şəklini aldı və yenidən 1980-ci illərdə Azərbaycanın müstəqiliyinin bərpası uğrunda aparılan mübarizənin təməlinə gətirildi.

Müasir Azərbaycanda siyasi fikir

Milli azadlığı və milli dövləti milli mədəniyyət, bu mədəniyyətin gücü, tarixdən gələn enerjisi doğurur. Millət öz mədəni varlığını dərk edəndə, onun başqa millətin, yad mədəniyyətin basqısı altında qalması ilə barışmir və bu varlığa sahib duran dövlətin qurulması haqqında düşünür. XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda başlanan hərəkatın təyinatı da bu idi. Görkəmli fikir adamları ilkin olaraq milli varlığın əsas atributlarından sayılan din haqqında düşünməyə başladı. Bu dönenlərdə İslamın gerçək mahiyyəti üzərində cəhalət pərdəsini götürmək, müsəlmanların birliyinə nail olmaq istiqamətində maarifləndirmə işi aparılırdı. Sonrakı dönenlərdə milli varlığın təkcə dinlə müəyyənləşmədiyi məlum oldu və dinlə yanaşı dil

uğrunda mübarizə başladı. Bütovlük də kültür (həm də maarifçilik) hərəkatı mahiyyəti daşıyan və siyasi cəalarların zəif özünü bürüzə verdiyi bu mərhələ panislamçılıq təliminə dayanan ümmətçilik mərhəlesi idi. Din amili ilə yanaşı dil amilinə də xüsusi önəm verilməsi az sonra, «dünyada müsəlmanlar çoxdur və onların hər birisinin öz dili var və bəlli bir coğrafi ərazidə yaşayırlar-bəs biz kimik?» sualını ortaya çıxardı. Bu zaman Azərbaycanda ümmətçilikdən millətçiliyə keçidin-pantürkçülüyü və panturançılığın meydana gəlməsinin şahidi oluruq. Dövrün mütəfəkkirləri belə qənaətə gəlir ki, bütün müsəlmanların bir bayraq altında birləşdirilməsi mümkün deyil. Bu səbəbdən də hər bir millət öz yaşadığını tarixi ərazidə öz milli dövlətini qurmalıdır. Bu artıq kültür hərəkatının siyasi hərəkata çevriləməsi idi. Lakin müstəqillik üçün bu da kifayət etmir, toplumdakı bütün təbəqələrin maraqlarını özündə birləşdirən, Qərbdəki aparıcı təlimlərin mahiyyətinə uyğun gələn sintetik təlim tələb olunurdu. Elə bu səbəbdən də ümmətçiliyin, millətçiliyin və müasirliyin sintezi olan «Türləşmək, İslamllaşmaq, Müasirləşmək!» tezisi ortaya atıldı və bu tezis Azərbaycanın milli müsəqillik mübarizəsinin ideya silahına çevrildi. Milli müstəqillik məhz bu üçlü düsturun köməyi ilə gerçəkləşdi və tarixi, kulturaloji, coğrafi mənalarda işlənən «Azərbaycan» sözü 1918-ci ildə dövlətin adına gətirildi, siyasi-hüquqi məna da kəsb etməyə başladı. «Türləşmək, İslamllaşmaq, Müasirləşmək!» Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda mübarizə silahi olduğundan mahiyyət etibarıylə bu üçlü vəhdətdə azərbaycanlıq anlamını verir ki, yuxarıda qeyd olunduğu kimi bu da əsrin əvvəllərində ideolojisiyasi səhnəyə gətirildi.

Sözügedən təlimlər Azərbaycanda hansı siyasi təşkilatların meydana gəlməsinə rəvac verdi? Ölkədə yaranan ilk siyasi təşkilatlardan biri «Ümmət»-dir. Sonralar sol-radikal təmayüllü bir partiyaya çevrilən «Ümmət» adından da göründüyü kimi yaranışının ilkin dönəmlərində dini ideyalarla silahlanmışdı. 1905-ci ildə yaranan «Rusiya müsəlmanları ittifaqı» da «İslami-birlik» ideyasını, panislamçılığı müdafiə edirdi. Erməni qırğınılarından qorunmaq üçün millətin gücünü səfərbər etməyə, başqa millətin aqressiyasının qarşısını almağa çalışan «Difai» artıq millətin fiziki varlığını müdafiə edən bir partiya kimi səhnəyə çıxır və təbii ki, millətçi təşkilat sayılmalıdır.

«Müsavat» isə konkret siyasi tipologiyaya malik olan və Qərbdəki siyasi təşkilatların qurulma prinsipləri ilə yaranan sağ mərkəzçi (sosial demokratiya yönümlü) bir partiya idi. 1920-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti devrildikdən və bolşevik repressiyası başlandıqdan sonra Müsavatın siyasi tipologiyasında dəyişmələr baş verir. Mühacirətdə olan bu partiya sol mərkəzçi bir partiyaya çevirilir.

1920-1991-ci illər sovet dönəmlərində Azərbaycanda birpartiyalı (kommunist partiyası) siyasi idarəcilik forması bərqərar olur. Lakin XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərindəki kültür hərəkatının və milli hərəkatın, bu dövrdə yaranan ideoloji-siyasi, tarixi-kulturaloji irlərin, cəmi iki il müstəqillək həyatı yaşamış milli dövlətin enerjisi o qədər güclü idi ki, 70 illik sərt və amansız kommunist rejimi müstəqillik və azadlıq ruhunu məhv edə bilmədi. Sovet dönəmlərində azadlıq və milli müstəqillik ideyaları bədii ədəbiyyatın dərin qatlarına keçdi. H. Cavid, C. Cabbarlı, Ə. Cavad, A. Yıldırım, M. Müşfiqdən başlanan bu gizli mübarizə 1991-ci ilə, milli müstəqillik yenidən bərpa olana qədər enmələr və qalxmalarla, şəkil dəyişmələrilə davam etdi.

1980-ci illərdə milli azadlıq hərəkatı yenidən baş qaldırdı. Müsavatçılıq ideologiyasına dayanan yeni ictimai-siyasi hərəkat-Əbülfəz Elçibəyin rəhbərlik etdiyi Azərbaycan Xalq Cəbhəsi meydana gəldi. 1990-cı illərdə müasir tipli siyasi təşkilatlar-Milli İstiqlal Partiyası, Sosial Demokrat Partiyası yaradıldı, Müsavat Azərbaycnda fəaliyyətini yenidən bərpa etdi. Bu dövrdə Azərbaycanın müharibəyə sürüklənməsi, ölkə daxilində stabilliyin pozulması, bölgədə separatçılıq əhvaliruhıyyəsinin güclənməsi, siyasi kataklizmlər və sürəkli hakimiyyət dəyişmələri

siyasi proseslərlə yanaşı milli ideologiyaya da öz təsirini göstərir. «Türkləşmək, İslamllaşmaq, Müasirləşmək!» tezisi tədricədən arxa plana, «Azərbaycançılıq» ön plana keçir. İdeoloqu və qurucusu Heydər Əliyev olan Yeni Azərbaycan Pariyası da yeni interpretasiya olunan bu idelologiyaya-etnik və dini mənsubiyyətindən, harada yaşamasından asılı olmayaraq bütün Azərbaycan vətəndaşlarının mənəvi, ideoloji, siyasi vəhdəti anlamını verən azərbaycançılığa dayanır.

Mövzu 4 Siyasi hakimiyyət. Demokratiya

Plan

1. Siyasi hakimiyyət anlayışı
2. Hakimiyyət bölgüsü
3. Hakimiyyət formaları. Siyasi rejimlərin növləri
4. Legitimlik
5. Demokratianın əlamətləri və formaları

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 1995
2. Milli məclisə seçkilərin hüquqi əsasları. Bakı, 2000
3. Siyasi biliklərin əsasları. Bakı, 1999
4. Ahu Tunçel. Bir siyaset felsefesi. İstanbul Bilgi İniversiteti, 2010
5. Mümtazer Türküne. Siyaset. Ankara, 2011
6. Fatmagül Bektay. Politikanın Çağrısı. İstanbul Bilgi İniversiteti, 2010

Siyasi hakimiyyət anlayışı

Cəmiyyət təbiətdən sosial təşkilatları, sosial nizamı ilə fərqlənir. Əgər qarşılıqlı münasibətlər şəraitində sosial nizam yaranırsa, deməli hakimiyyət var və həmin nizamı yaradan da odur. Sosial-siyasi fikir tarixinin qədimliyinə baxmayaraq, hakimiyyət məsələsinə hələ də hamı tərəfindən məqbul sayılan ümumi bir yanaşma yoxdur. Müxtəlif siyasi məktəblər məsələnin bu və ya digər cəhətlərinə xüsusi diqqət yetirir. Marksizmdə hakimiyyət müəyyən bir sinfin iqtisadi ağalığı hesab edilir. Biheviorizm (Q. Lassuel) hakimiyyət anlayışını subyektiv motivasiyalarla, maddi rifaha yetişmək məqsədiylə ayrı-ayrı fərdlərin ona can atmaları ilə əlaqələndirir. B. Rassel hakimiyyəti qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün bir vasitə kimi xarakterizə edir. Sistem yanaşma tərəfdarları hakimiyyəti sosial əhəmiyyətli məqsədlərə çatmaq üçün ictimai resursların səfərbərləyiə alınması qabiliyyəti kimi dəyərləndirir. Z. Freyd və E. Fromm kimi psixoanalitiklər görə hakimiyyət fərdin natamamalıq kompleksini ya hökmranlıq formasında (sadizm), ya da tabeçilik formasında (mazoxizm) qeyri-şüuri dəf etmə cəhdididir.

Hakimiyyətin politoloji tərifi aşağıdakı kimidir: hakimiyyət bir insanın, qrupun müxtəlif vasitələrlə (hüquq, nüfuz, iradə, məcburiyyət) başqalarının davranışını və fəaliyyətlərinə həllədici təsir göctərmək hüququ və bacarığıdır. Məsələyə bir az konkret yanaşılarsa, hakimiyyət:

- başqalarına təsir göstərməkdir;
- müəyyən məqsədlərə, nəticələrə nail olmaqdır;
- güc də daxil olmaqla mümkün vasitələrdən istifadə etməkdir;
- başqalarının davranışını dəyişən və nizamlayan xüsusi tip fəaliyyətdir;
- idarə edən və idarə olunan arasında münasibətlərin xüsusi növüdür və s.

Sosial mülahizələrə görə hakimiyyətin dörd növü var: sinfi hakimiyyət, zümrə hakimiyyəti, qrup hakimiyyəti, fərdi hakimiyyət. Mahiyyətinə görə isə hakimiyyət-ailə, ruhani, iqtisadi, siyasi, hərbi, informasiya və s. hakimiyyətlər kimi xarakterizə olunur.

Deyilənlərdən belə qənaətə gəlmək olar ki, cəmiyyət olan yerdə mütləq hakimiyyət olur. Eyni zamanda, hakimiyyət tabeçilik olan yerdə meydana gəlir. Tabeçilik olmayan yerdə hakimiyyət yoxdur. Tabeçilik anlayışı isə bir sıra mənalar verir: məcburi, könüllü, şüurlu, fanatik tabeçilik və s.

Siyasətlə siyasi hakimiyyət bir-birinin eyni deyil. Siyasət hakimiyyətə, insan haqlarına və azadlıqlarına, ideyalara, dəyərlərə hər hansı bir münasibətə, siyasi hakimiyyət isə onun daşıyıcılarına və subyektlərinə diqqəti cəlb edir.

Qədim Afina reformatoru Solon hesab edirdi ki, siyasət təkcə «mümkin olanı əldə etmək» sənəti deyil, həm də «bir yerdə yaşamağı bacarmaq» sənətidir. K. Popper isə hesab edirdi ki, siyasi hakimiyyətin tarixi, əsasən beynəlxalq cinayətlər və kütləvi qətller tarixidir. Bu tarixi orta məktəblərdə öyrədirlər və hökmdarları qəhrəmanlar kimi təqdim edirlər. Beləliklə, siyasi hakimiyyət tarixinin nüvəsinə çevrilir.

Siyasi hakimiyyət- sinfin, qrupun, fərdin siyasətlə, siyasi, hüquqi normalarla öz iradəsini həyata keçirmə vasitəsidir.

Daha konkret ifadə olunarsa, siyasi hakimiyyət:

- ictimai xarakter daşıyır, böyük qrupların maraqlarını ifadə edir; çünkü siyasət milyonlarla insan olan yerdə hərəkətə gəlir;
- siyasi institutların fəaliyyəti ilə ifadə olunur;
- peşəkar idarəcilik əməyi ilə məşğul olan xüsusi qrupların hakimiyyət iddialarında, iradələrində təzahür edir;
- siyasi qərarların hazırlanması, qəbulu və həyata keçirilməsi prosesində təzahür edir;
- insanlara inandırma, nüfuz, ənənə, emosiya, məcburiyyət, güc vasitəsiylə təsir göstərir.

Siyasi hakimiyyət dövlət hakimiyyətindən nə ilə fərqlənir? Dövlət hakimiyyəti-xüsusi məcburiyyət aparatına söykənən və cəmiyyətin bütün vətəndaşlarına yayılan ictimai hakimiyyət formasıdır, siyasi hakimiyyətin nüvəsidir. Siyasi hakimiyyətsiz dövlət hakimiyyəti olmur. Dövlət hakimiyyətini, aparatını yaradan, onu idarə edən, istiqamətləndirən siyasi hakimiyyətdir.

Siyasi hakimiyyətin subyektləri və obyektləri hansılardır?

Siyasi hakimiyyətin subyektləri ayrı-ayrı fəndlər, idarəedən oliqarxiya, siyasi partiyalar, millət və s.-dir. Zənginləşmək, rifaha qovuşmaq, əlaqələr yartmaq məqsədilə hakimiyyətə can atmaq siyasi hakimiyyət subyektlərinin xarakterik xüsusiyyətləridir. Subyektlər vaxtı-vaxtında düzgün qərarlar qəbul etməyə və başlanan işi axıra çatdırmağa qadirdirlər. Politologiyada siyasi hakimiyyət subyektləri müxtəlif cür təsnif olunur. Bu təsnifatların içərisində nisbətən populyar olanı siyasi hakimiyyət subyektlərini iki qismə ayırrı: kollektivlər, yəni siyasi partiyalar, deputat qrupları və başqa birliklər; fəndlər, yəni siyasi elitlər və onların liderləri, hakimiyyətə sahib olanlar və siyasetdə müəyyən rol oynayanlar.

Siyasi hakimiyyətin obyektləri, həmin hakimiyyətin tətbiq edildiyi şəxslər və sosial qruplardır. Başqa sözlə, siyasi hakimiyyətin subyektləri cəmiyyətin içərisində çıxır. Cəmiyyətin fəal bir hissəsi siyasi hakimiyyətə sahib oduqdan sonra, bu hakimiyyətin idarə etdiyi digər hissə, yəni tabe olan çoxluq siyasi hakimiyyətin obyekti olur. Necə fəaliyyət göstərməyi öz obyektlərinə hakimiyyət diqtə edir. Siyasi hakimiyyətin subyekt və obyektləri arasındaki fərq nisbidir və konkret siyasi şəraitdən asılıdır. «Siyasətin subyektləri» və «hakimiyyətin subyektləri» anlayışları da bir-birinin eyni deyil. Məsələn, parlamentdəki müxalifət qrupu

siyasətin subyektidir, ancaq prezident strukturundan fərqli olaraq bu qrup hakimiyyətin subyekti deyil. Cəmiyyətdəki istənilən sosial qrup, zümrə, fərd siyasi hakimiyyətin potensial subyektidir.

Hakimiyyət bölgüsü

Hakimiyyət bölgüsü ideyası nəzəriyyə şəklində XVII əsrдə formalaşdı. Dövlət hakimiyyətinin bölünməsi və onların qarşılıqlı münasibətləri məsəlesi C. Lokkun ictimai mütqaviləsində, «qanunverici hakimiyyət alıdır, qalanları isə cəmiyyətin hansıa üzvlərinin şəxsində bu hakimiyyətdən 73 yaranmalı və ona tabe olmalıdır» şəklində ifadə olunur. Sonralar bu ideyanı Ş. Monteskyö bir qədər də təkmilləşdirərək, hakimiyyət qanadlarının bir siyasi orqanda birləşdirilməsinin azadlıq üçün təhlükəli olduğunu və belə vəziyyətin hakimiyyətdən sui-istifadəyə gətirib çıxardığını göstərdi. Ş. Monteskyö bildirirdi ki, hakimiyyət qanunverici, icra və məhkəmə hakimiyyətlərinə bölünməli və biri digərinə nəzarət etməlidir.

Müasir siyasi nəzəriyyələr də məhz bu fikri təsdiqləyir. Yəni demokratik hüquq dövlətində hakimiyyətin üç qanadı birbirindən asılı olmadan fəaliyyət göstərməli, aralarında qarşılıqlı tarazlıq bərəqərar olmalı, tərəflərdən hansınınsa monopoliyasına imkan verilməməlidir.

Platon ənənələrini müdafiə edən J. J. Russo isə əksinə, respublikanın və birbaşa xalq hakimiyyətinin tərəfdarı idi. Russoya görə «xalqın suverenliyi» şəxsi maraqdan üstündür, səsvermə birbaşa həyata keçirilməli və ayrı-ayrı fəndlər xalqın iradəsinə, başqa sözlə böyük çoxluğun qəbul etdiyi qanunlara tabe olmalıdır. Belə olan şəraitdə konkret fərd qanunverici hakimiyyət qarşısında gücsüz olur ki, bunu praktik olaraq Fransa inqilabı sübut etdi.

Qeyd edək ki, hər iki yanaşma hal-hazırda nümayəndəli və birbaşa demokratiya şəklində siyasi praktikada mövcuddur.

Qərbi Avropa dövlətlərinin siyasi təcrübəsinə əsaslı təsir göstərən hakimiyyət bölgüsü ideyası öz gerçək və qanuni ifadəsini ABŞ və Fransa konstitusiyalarında tapdı.

Müasir siyasi təcrübələr onu da göstərir ki, hakimiyyətlər arasında təkcə üfüqi deyil, şəquli (milli, yaxud mərkəzi, regional, yerli hakimiyyətlər) istiqamətdə də dəqiq bölgü aparılmalıdır. Çünkü siyasi-hüquqi qərarların gerçəkləşməsində yerli və yaxud regional hakimiyyətin səlahiyyətinə aid olan məsələlər az deyil.

Konstitusiyaya görə Azərbaycan Respublikasında hakimiyyət bölgüsü aşağıdakı qaydada təsbit olunmuşdur:

1. İcra hakimiyyəti Azərbaycan Respublikasında icra hakimiyyəti Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə mənsubdur (fəsil-6, maddə-99). Azərbaycan Respublikasının Prezidenti icra səlahiyyətlərinin təşkili məqsədiylə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetini yaradır (maddə-114). Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti Azərbaycan Respublikası Prezidentinin yuxarı icra orqanıdır (maddə-114, bənd - 2).

2. Qanunverici hakimiyyət Azərbaycan Respublikasında qanunvericilik hakimiyyətini Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi həyata keçirir (fəsil-5, maddə-81)

3. Məhkəmə hakimiyyəti Azərbaycan Respublikasında məhkəmə hakimiyyətini ədalət mühakiməsi yolu ilə yalnız məhkəmələr həyata keçirirlər (fəsil-7, maddə-125).

4. Yerli özünüidaretmə Yerli özünüidarəetməni bələdiyyələr həyata keçirir (fəsil-9, maddə-142). Bələdiyyələr seçkilər əsasında yaradılır. Bələdiyyələrin statusunun əsasları bu Konstitusiya ilə, bələdiyyələrə seçkilərin qaydaları isə qanunla müəyyən edilir.

Dördüncü hakimiyyət adlandırılın media hakimiyyəti, bütün yuxarıda təsbit olunan hakimiyyət qanadları üzərində ictimai nəzarətin təmin olunması üçün ən effektli və demokratik vasitə sayılır.

Hakimiyyət formaları

Hakimiyyətlər, başqa sözlə siyasi rejimlər aşağıdakı əlamətlərə görə müəyyənləşdirilir:

- idarəedən qrupun və ya liderin seçilmə prosedurlarına, dövlət orqanlarının fəaliyyət qabiliyyətinə görə;
  - hakimiyyətin real bölüşdürülməsinə görə;
  - hakimiyyət bölgüsünə əməl olunub-olunmamasına, siyasi hakimiyyətə kimin və necə nəzarət etməsinə görə;
  - siyasi hakimiyyətin tətbiqi metodlarına görə (icazəli, yoxsa yasaqlı; inandiran, yoxsa məcbur edən);
  - siyasi iştiraka əhalinin münasibətinə, bu münasibətin formalarına görə (aktiv, yoxsa passiv; mütəşəkkil yoxsa stixiyalı);
  - cəmiyyətdə hüquq və azadlıqların durumuna görə;
  - sosial və siyasi münaqışların həlli üsullarına görə;
  - siyasi mədəniyyətin siyasi proseslərə təsir gücünə görə;
  - cəmiyyətdə siyasi partiyaların mövcudluğuna, onların dövlətlə münasibətlərinin məzmun və xarakterinə, eləcə də müxalifətin statusuna görə;
  - ordunun cəmiyyətdə status və roluna görə;
  - medianın hüquqi və siyasi statusuna görə müəyyənləşir.

Siyasi rejimlərin növləri:

1. Totalitar siyasi rejim

Bələ rejimlər, adətən inqilablar, hərbi çevrilişlər, cəmiyyətdaxili kəskin qarşıdurmalar, siyasi hakimiyyət böhranları, xarici təsirlər və təcavüzlər əsasında formalasır. Rejimin əsas xarakterik cizgiləri aşağıdakılardır:

- hakimiyyət bir kütləvi partiyanın monopolyyasına keçir və oliqarxiya prinsipi ilə qurulur, idarəcilik bir nəfər tərəfindən aparılır və dövlət institutlarının fəaliyyəti sıx şəkildə ona bağlanır;
- iqtisadiyyat tam mənada dövlətin nəzarətinə keçir, milliləşdirilir, şəxsi mülkiyyət ortadan qalxır;
- cəmiyyətin bütün sferalarına sirayət edən rəsmi dövlət ideologiyası formalasdırılır;
- daxili siyasetin əsas aləti kimi ardıcıl repressiyalar həyata keçirilir;
- media üzərində texnoloji nəzarət həyata keçirilir;
- silahlı mübarizə imkanları tam nəzarətə götürülür, müxalifətin müqavimət imkanları, hətta onun mövcudluğu faktı ortadan qaldırılır.

Totalitar rejimlərdə insanların şüuruna «biz və onlar», «doğma və yad», «dost və düşmən», «ağ və qırmızı», «bizimlə olmayan bizə düşməndir», «təslim olmayanı məhv etməli», «insan yoxdursa, problem də yoxdur» düşüncələri hakim kəsilir, toplum «parlaq gələcək», «ən yaxşı ölkə» və s. ilgimləriylə, yalançı illüziyalarla çasdırılır.

Totalitar rejimlər XX əsrin məhsuludur. Bir çoxları bu qənaətdədir ki, totalitarizmin meydana gəlməsinə industrial inkişaf təkan verdi.

Avtoritar siyasi rejim.

Bir qayda olaraq avtoritarizm totalitarizmlə demokratiya arasında keçid rolunu oynayır. Ona bəzən totalitarizmin «yüngül» forması kimi də baxılır. Bələ rejimlər siyasi hakimiyyətin tək əldə cəmləşdirildiyi, başqa institutların rolunun azaldıldığı, siyasi müxalifətin sıxışdırıldığı rejimlərdir. Ancaq şəxsiyyətin və cəmiyyətin siyasi sferadan kənar avtonomluğu saxlanır. Rejimin əsas xarakterik cizgiləri aşağıdakılardır:

- hakimiyyət bir şəxsin və yaxud qrupun əlində cəmləşir;
- hakimiyyətin bölüşdürülməsi prinsipinə etinasız yanaşılır;
- əsas təsir imkanları dövlətin əlində cəmləşdirilir;
- böyük repressiya apparatı olmur;

- fərdin və toplumun siyasi fəaliyyəti ciddi şəkildə reqlamentləşdirilir, məhdudlaşdırılır;
- vətəndaşlara dövlətin yasaq etmədikləri qaydalara uyğun davranışa icazə verilmir;
- demokratianın bəzi elementləri saxlanılır (seçki, parlament uğrunda mübarizə, kütləvi aksiyalara məhdudiyyət qoyulmaqla icazə və s.);
- media nisbətən azaddır, ancaq senzura dövlətin sosial institutu kimi saxlanıla da bilər;
- vətəndaş davranışının tipik forması konformizmdir, siyasi mühitə biganəlik, bir sıra hallarda isə ikrah formalasıdır;
- siyasi elita elektorat tərəfindən deyil, «yuxarı» tərəfindən, onun iradəsinə uyğun formalasdırıllır.

1980-1990-cı illərdə totalitarizmin ən böyük qalası olan SSRİ-nin çökəmisi ilə post-sovet məkanında avtokratianın, kvazidemokratianın tipik nümunələri meydana gəldi.

Demokratik siyasi rejim

Demokratiya mənbəyi xalq olan hakimiyyət formasıdır. Belə rejimlərdə insan geniş hüquq və azadlıqlara sahibdir, dövlət və cəmiyyət işlərində aktiv iştirak edirlər. Demokratianın əsas xarakterik cizgiləri aşağıdakılardır:

- hakimiyyətin bölüşdürülməsi prinsipinə tam əməl olunur; - seçkili orqanlar birbaşa, bərabər və gizli səsvermələr əsasında formalasıdır;
- vətəndaş cəmiyyəti yüksək inkişaf dərəcəsinə malikdir, o dövlətə və bütün siyasi sistemə nəzarət edə bilir;
- dövlətin fəaliyyətində qeyri-siyasi metodlarla davranışın istisna təşkil edir, kompromisslərlə, konsensusla işləmək prioritətdir, dövlət hüquq dövlətidir; - çoxpartiyallılıq əsas şərt sayılır;
- leqal müxalifət var və o siyasi prosesin ayrılmaz tərkib hissəsidir; - media senzuradan tam azaddır, hakimiyyəti tənqid edə bilər, ancaq onu zorla devirməyə çağırı bilməz;
- güc strukturları daxili və xarici təhlükəsizliyə cavabdehdir, siyasetdən kənardadır; - hüquq və azadlıqlar bütün cəmiyyətə məxsusdur;
  - plüralist siyasi mədəniyyət hakimdir;
  - ideoloji plüralizm mövcuddur, rəsmi ideologiya yoxdur.

Demokratianın mahiyyəti xalqla hakimiyyət, eyni zamanda sosial qruplar və onların siyasi strukturlarının təmsilçiləri arasında daimi dialoqda təzəşür edir. İdealda dialoq cəmiyyətin integrasiya formasıdır. Müxtəlif iqtisadi, siyasi, informasiya və b. resurslara malik olduqlarından praktikada isə tərəflərin dialoq imkanları bərabər olmur.

Demokratiya bir siyasi rejim kimi sosiokulturoloji və psixoloji özəlliklərə malik olduğundan bir cəmiyyətdən digərinə mexaniki transformasiya olunmur. Demokratianın inzibati üsullarla və mexaniki şəkildə tətbiqi, çox keçmədən həmin siyasi məkanda özünü problemlərini doğurur. Demokratiya insanların ardıcıl maariflənməsini, onların mədəni səviyyəsinin, siyasi şüurunun inkişafını, cəmiyyətdə birgəyəşayış normaları ilə bağlı mütərəqqi qaydalara və vərdişlərə yiyələnməsini tələb edir. O, həm də müsbət vərdişlərə yiyələnmiş insanların həyat tərzidir. Demokratik cəmiyyətdə insan dinamik və çevik olmalıdır. Bu cəmiyyət tənbəlləri, nadanları, ümummədəni səviyyəsi aşağı olan, yaranmış vəziyyətdən çıxış yolu tapmaqdə çətinlik çəkən aciz insanları sevmir.

Kimi demokrat hesab etmək olar?

- polifonik təfəkkür tərzinə malik olan; - tolerant;
- kompromisə və konsessusa meylli;
- konstruktiv və qurucu;
- öz yolunu dəqiq müəyyənləşdirən;

- hər zaman alternativliyi nəzərə alan;
- özünütəsdiqə tələbat hiss edən insan və s.

Legitimlik

Legitimlik tətində «legis» sözündən götürülüb, «qanun» deməkdir. Legitimlik-hər hansı bir hərəkətin, şəxsin, hadisə və faktın, hakimiyyətin ictimaiyyət tərəfindən tanınması, qəbul edilməsi prosedurası, siyasetdə legitimlik hakimiyyətin tanınması, ona bəraət qazandırılmasıdır. Legitimlik siyaset və hakimiyyəti təsdiqləyir, siyasi qərarları, siyasi strukturların yaranmasını, dəyişməsini, yeniləşməsini izah və müdafiə edir. Legitimlik razılaşmanın, bu razılaşmaya əməl etməyi, məcburiyyətsiz siyasi iştirakı müəyyənləşdirir, əgər bu alınmışa mənsub olduğu gücə və digər vasitələrdən istifadəyə bəraət qazandırır. Demokratik proseduralar əsasında formalaşdırılan hakimiyyətlər legitim hakimiyyət sayılır. Güc əsasında formalaşdırılan hakimiyyət legitim deyil. Hakimiyyət aşkar (qanunidirsə) və legitimidirsə möhkəm hakimiyyətdir. Hakimiyyət aşkar, ancaq qeyri-legitimidirsə, deməli möhkəm hakimiyyət deyil. İranda şahın A. Xomeynini ölkədən qovması, sonra isə Xomeyninin qayıdış şahı qovması deyilənlərə örnəkdir. Xomeyni qanuni şah hakimiyyətini nə üçün hakimiyyətdən devirə bildi? Çünkü xalq şahı yox, Xomeynini istəyirdi.

Legitimliyin tipləri:

1. Ənənəvi cəmiyyətin normalarına əsaslanan irsi hakimiyyət tipi. Bəzən fikirləşirlər ki, monarxiya üsulidarəsinin vaxtı keçib və onu tarixin arxivinə göndərmək lazımdır. Lakin dünyada inkişaf etmiş xeyli monarxiyalar var: İspaniya, Norveç, İsveç, Büyük Britaniya, Yaponiya, Səudiyyə Ərəbistanı və s.

2. Şaxələnmiş bürokratik aparata malik legitimlik. Monarxin mütləq hakimiyyətinin məhdudlaşdırılmasından başlayır, seçkili orqanların timsalında ona qarşı tərəf yaradılır.

3. Harizmalı legitimlik. Harizma yunanca «allah vergisi» deməkdir. Bu cür rejimlər bir şəxsin harizması, yəni istedadı, gücü, qüdrəti və rəhəmdilliyi əsasında qurulur. Əhali çox vaxt harizmalı hakimiyyətlərə kor-koranə vurulur. Belə hakimiyyətlərə münasibət rasional olmur, bir çox hallarda hətta 80 mistik məzmun alır. Harizmalı hakimiyyətlərin ömrü, bir qayda olaraq hakimiyyətin harizmalı daşıyıcısının ömrü qədər olur.

4. Xalq hakimiyyətinin bütün mərkəzi orqanlarının seçilməsi ilə formalaşan liberal-demokratik, yəni konstitusion legitimlik. M. Veber belə hakimiyyətləri rasional-hüquqi legitim hakimiyyətlər adlandırır.

5. Etnik legitimlik. Əski SSRİ bu idarəcilik tipinin örnəyi idi. Belə rejimlərdə hakimiyyətin mərkəzi strukturu milli əlamətlərə görə formalaşır.

Legitim hakimiyyətin çökmə əlamətləri:

- icbariliyin artması;
- hüquq və azadlıqların məhdudlaşdırılması;
- müstəqil mətbuatın və siyasi partiyaların fəaliyyətlərinin qadağan olunması;
- hakimiyyətin korrupsiyalasması;
- hakimiyyətin iqtisadi effektliliyinin aşağı olması.

Təkcə seçki ilə deyil, bəzi hallarda inqilab və zəbt olunma yolu ilə formalaşan hakimiyyət də legitim hesab oluna bilər. Təbii ki, əgər bu hakimiyyət mürəkkəb situasiyalara nəzarət edə, cəmiyyətdə stabillik yarada, sosial rifahi, iqtisadi tərəqqini təmin edə bilirsə.

Demokratiya anlayışı, onun əsas əlamətləri

Demokratiya qədim yunan sözü olub, «xalq hakimiyyəti» mənasını verir. Demokratiyaya Amerika prezidenti Linkolnun verdiyi qiymət əhatəlidir: «demokratiya xalq tərəfindən, xalqın özü üçün formalaşdırılan xalq hakimiyyətidir». O, çox qədim idarəcilik formasıdır. M. ö. V əsrdəki «Perikl epoxasında» hakimiyyət azad vətəndaşlar məclisinə məxsus idi. Bu məclis

müntəzəm olaraq şəhər meydanında öz yığıncaqlarını keçirir, ictimai işləri müzakirə edir, qərarlar isə sadə səs çoxluğu ilə qəbul olunurdu. Lakin Afina demokratiyasının ciddi qüsurları da var idi. Belə ki, 400 min əhalisi olan dövlətin ancaq 40 mini tam hüquqlu vətəndaş sayılırdı. Qadınlar, köçkünlər, qullar siyasi hüquqlara malik deyildi. Nisbətən sonrakı dövrlərdə afinalılara demokratiyanın başqa forması məlum oldu. Bu kütłə hakimiyyətinə (oxlokratiya) yaxın bir idarəcilik forması idi. Söyügedən hakimiyyət formasının da qüsuru o idi ki, kütlələr əksər hallarda qanunlara əməl etmir və kütłə tiraniyası yaranırdı.

Sonrakı dövrlərdə Avropa ölkələrində demokratiya haqqında daha bitkin təsəvvürlər formalaşdı və yeni-yeni ideyalar meydana gələrək praktikaya tətbiq edildi. 1787-ci ildə ABŞ Konstitusiyası qəbul edildi. Amerika dövlətinin əsasını qoynalar xalq idarəciliyinin demokratik prinsiplərini özündə əks etdirən normalarla, «azadlığın və hər bir fərdin müdafiəsi» kimi liberal dəyərləri bir araya gətirərək onu praktikaya tətbiq etdilər. Sonralar T. Cefferson yazdı: «Avropada demokratiya uğrunda çoxlu qan axıdılıbsa, Amerikada çoxlu mürəkkəb axıdılıb». Amerika demokratiyasını öyrənən Aleksis Tokvil isə bu qənaətə gəlmışdı ki, azadlığın və siyasi bərabərliyin bərqərar edilməsi barədə Amerika təcrübəsi Avropa kontinentində də həllədici əhəmiyyət kəsb etmişdi.

Demokratik rejimin xarakterik xüsusiyyəti cəmiyyətin liberal metodlarla idarə olunması, hamı tərəfindən qəbul edilən insan haqları, azadlıqları və plüralizmdir. Həllədici metod məcburetmə deyil, inandırmadır. Təsiretmə metodları qanunlarla məhdudlaşdırılır və cəmiyyətin nəzarəti altında olur. Demokratik rejimlərin əsas əlamətlərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

- xalq hakimiyyətin mənbəyidir;
- hakimiyyət orqanları seçki ilə formalaşır və müntəzəm dəyişdirilir;
- çoxpartiyalı, rəqabətli sistem mövcud olur;
- siyasi müxalifət leqal fəaliyyət göstərir;
- gerçək söz azadlığı bərqərar olur;
- vətəndaş və hüquq cəmiyyəti yaratmaq istiqamətində mübarizə gedir.

Xalq hakimiyyətin mənbəyidir. Demokratik rejimlərdə hakimiyyəti xalq formalaşdırır, ona müəyyən səlahiyyətlər verir və nəzarət edir. Demokratiya təkcə respublika idarəciliyi formasında deyil, konstitusiyalı monarxiya şəraitində də tam mümkündür (Böyük Britaniya, Belçika, Hollandiya, İspaniya, Yaponiya və b.).

Hakimiyyət orqanlarının seçki ilə formalaşması və müntəzəm dəyişdirilməsi. Hakimiyyətə seçki ilə gələn istənilən dövlət xadimi, məmur konstitusiya ilə müəyyənləşdirilmiş müddətdə vəzifədə olur. Bu rejimdə xalqın mütləq əksəriyyətinin dəstəyini qazananlar belə konstitusiya ilə müəyyən olunmuş vaxtdan artıq vəzifədə qala bilməzlər. Hakimiyyət daim xalqın nəzarəti altında olur.

Çoxpartiyalı, rəqabətli sistem. Gerçək tarixi təcrübə göstərir ki, çoxpartiyalılıq olmadan siyasi rəqabət də mümkün deyil. Rəqabətsiz isə cəmiyyətin tərəqqisi qeyri-mümkündür. Müxalifətçiliyin fəlsəfəsi hakimiyyətdə olan siyasi rəqibin idarəcilikdə yol verdiyi qüsurları aşkar edib xalqa çatdırmaqdır. Rəqabət məcbur edir ki, hakimiyyətdə olan partiya öz fəaliyyətinə ciddi nəzarət etsin. Belə rəqabət mühiti son nəticədə bütün cəmiyyətin tərəqqisinə gətirib çıxarıır. Demokratik rejimlər siyasi partiyaların meydana gəlməsinə və fəaliyyət göstərməsinə maneələr yaratır. Qərb ölkələrində təxminən eyni gücə malik olan iki, yaxud üç aparıcı partiya siyasi hakimiyyət uğrunda mübarizə aparır. Postsoviet ölkələrində və Şərqi Avropada isə siyasi partiyalar çoxdur və onların çox vaxt seçki zamanı bir-birlərinin fəaliyyətinə maneələr yaratması da gerçəklilikdir.

Siyasi müxalifət legal fəaliyyət göstərir. Gerçək demokratiyanın bərqərar olması üçün müxalifət legal fəaliyyət göstərməli, hakimiyəti kəskin tənqid etmək imkanlarına malik olmalıdır. Müxalifət cəmiyyətdə demokratiyanın əsas müdafiəçilərindəndir. O, cəmiyyəti ortaya çıxa biləcək istənilən təhlükədən xəbərdar edir və bu təhlükənin qarşısını almaq üçün mövcud resursları səfərbər etməyə çalışır.

Gerçək söz azadlığı. Söz azadlığının gerçəkdən bərqərar edilməsi demokratik rejimlərə xas olan əsas xüsusiyyətlərdəndir. Volter yazırıdı: «Mən sizin fikrinizlə razı olmaya bilərəm, ancaq mən həyatımı verməyə hazırlam ki, siz onu söyləyə biləsiz». İstənilən tənqid subyektivdir və ünvanlandığı adamın xoşuna gəlmir. Lakin tənqid həkim kimidir. O ağrıyan yeri göstərir. Söz azadlığı ictimai ziddiyyətləri də aşkar etmək gücündədir. Söz azadlığının boğulması cəmiyyəti ümumi inkişafdan saxlayır və ictimai aqressiya yaradır.

Vətəndaş cəmiyyəti və hüquq dövləti yaratmaq cəhdidir. Vətəndaş cəmiyyətinin formallaşdırılması dövlət hakimiyyətinə aid olan səlahiyyətlərin tədricən vətəndaşlara, onların təsis etdikləri institutlara ötürülməsidir. Bu evolyusiyon prosesə təkan verməyə hakimiyyət özü maraqlı olur. Qeyrikommersiya təşkilatları, xeyriyyə fondları vətəndaş cəmiyyətlərinin aparıcı institutlarıdır.

Müasir dünyada demokratiyanın inkişaf istiqamətlərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1. Liberalizmdəki təbii-hüquqi təlimə uyğun olaraq dövlətin bütün vətəndaşlarına şamil edilən azadlıq və bərabərlik prinsipi. Cəmiyyətin demokratikləşmə dərəcəsinə uyğun olaraq bu prinsiplər get-gedə daha çox praktikiya tətbiq edilir.

2. Demokratiya get-gedə daha çox dövlətlərdə və ərazilərdə yayılır. Bu dövlətlərdə birbaşa demokratiyanın prinsipləri əsasən yerli özünüidarəetmə səviyyəsində təzahür edir. Vətəndaşlar dövlət idarəciliyində birbaşa deyil, seçidləri nümayəndələr, təmsilçilər vasitəsiylə iştirak edirlər.

3. Nümayəndəli demokratiya forması, ilk növbədə, vətəndaş cəmiyyətinin iqtisadi maraqlarının çoxsaylı ifadəsinə cavab olaraq meydana gəlir.

4. Müasir liberal demokratik dövlətlər bir-birlərindən fərqlənsələr də ümumi liberal-demokratik prinsiplər və dəyərlər üzərində qurulur.

5. Liberal demokratiyaya daim inkişafda və təkmilləşməkdə olan bir proses kimi baxılır. Böyük Britaniyanın baş naziri U. Çerçill demokratiya haqqında deyirdi: «Demokratiyanın çoxsaylı çatışmazlıqları var. Ancaq onun üstün cəhəti odur ki, hələ heç kim bu idarəcilik formasından yaxşısını icad edə bilməyib».

Demokratiyanın formalıları

Demokratiya barədə çoxsaylı düşüncələr və təcrübələr göstərdi ki, bu bir formalı dövlət idarəciliyi ola bilməz. Yəni demokratiyanın formalıları müxtəlifdir. Nümayəndəli demokratiya. Xalq öz seçidləri nümayəndələr vasitəsiylə siyasi hakimiyyəti formallaşdırır.

Müasir dövrdə demokratiyanın ən geniş yayılmış forması nümayəndəli demokratiyadır. Vətəndaşlar siyasi qərarların qəbul edilməsində birbaşa deyil, hakimiyət orqanlarına seçidləri nümayəndələr vasitəsiylə (millət vəkilləri, bələdiyyələr, merlər və b.) iştirak edirlər.

Birbaşa demokratiya (referendum, plebisit, toplantı və s.). Dövlət və cəmiyyət həyatının əsas məsələləri birbaşa xalq səsverməsi ilə həll edilir. Referendum Qərbədə bir qayda olaraq qlobal problemlərin həlli zamanı tətbiq edilir. İlk referendum 1439-cu ildə İsvəçrədə keçirilib. Sonralar referendum dünya praktikasında geniş yayıldı və bir çox ölkələrin konstitusiyasında özünə yer tapdı. Referendum principial məsələ ilə bağlı seçicilərə müraciətdir və nəticədə konstitusiya, qanunvericilik, yaxud da daxili və xarici siyasetin vacib məsələləri ilə bağlı qərar

qəbul olunur. Plebisit-hansısa ərazinin taleyini müəyyənləşdirmək üçün xalqın rəyini öyrənmək və qərar qəbul etmək üçün spesifik referendum formasıdır.

Birbaşa demokratiyanın tətbiqi müəyyən çətinliklər yaratdığından son zamanlar dövlətlər təmsilçi, yəni nümayəndəli demokratiyaya üstünlük verir.

Demokratik idarəciliyin iki forması var: prezident və parlament idarəciliyi. Prezident idarəciliyi formasında prezident və parlament müxtəlif vaxtlarda və ayrı-ayrı seçkilərlə seçilir. Prezident geniş səlahiyyətlərə malik olur.

Parlament idarəciliyi formasında prezident və parlament eyni seçkilər əsasında seçilir, hökuməti parlament formalaşdırır. Bu cür idarəcilik formasının tətbiq olunduğu bir sıra ölkələrdə prezident də parlament tərəfindən seçilir.

Müasir dövrdə parlament idarəciliyinin 3 forması var:

1. Hökumət parlamentdə çoxluq əsasında formalaşır (50%-dən çox səs toplayan partiya hökuməti formalaşdırır).

2. Parlament koalisiya əsasında formalaşır (hökumət mütləq çoxluq qazana bilməyən bir neçə partianın koalisiyası əsasında formalaşır).

3. Parlament konsensus əsasında formalaşır (etnik, regional prinsiplərlə).

Mövzu 5 Seçkilər və seçki sistemləri. Siyasi partiyalar

Plan

1.Seçkilərin mahiyyəti və funksiyaları

2.Seçki senzləri

3.Seçki sistemləri

4.Siyasi partiyaların formalaşma tarixi və əsas əlamətləri

5.Siyasi partiyaların strukturu, funksiyaları və tipologiyaları. Çoxpartiyalılıq Ədəbiyyat

1. Milli məclisə seçkilərin hüquqi əsasları. Bakı, 2000

2. Tokvil. A. Amerikada Demokratiya (1835), Bakı, 2002

3. Siyasi plüralizm və çoxpartiyalı demokratiya. Bakı, 1996

4. Siyasi plüralizm və çoxpartiyalı demokratiya. Bakı, 1996

5. Siyasi liderlik. Bakı, 1999 8. Seçki texnologiyaları. Bakı,1998

Seçkilərin mahiyyəti və funksiyaları

Demokratiyanı seçkisiz təsəvvür etmək mümkün deyil. Seçki-səsvermə yolu ilə nümayəndəli siyasi hakimiyətin formalaşdırılması vasitəsidir. Müasir dövrdə politoloqlar seçkilərin funksiyalarını aşağıdakı kimi ümumiləşdirir:

1. İctimai maraqların təqdim olunması. Müasir dünyada demokratiyanın ən effektli və gerçek forması plüralist, nümayəndəli demokratiya hesab olunur. Cəmiyyətdəki çoxsaylı qruplar, ayrı-ayrı vətəndaşlar öz maraqlarını ifadə edən, ümidilarını doğrudan siyasi partiyalar, ictimai təşkilatlar və şəxsiyyətlər axtarır və onların vasitəsiylə siyasi hakimiyət formalaşdırmağa çalışır. Doğrudur bir çox hallarda insanlar öz seçidlərindən gözlədiklərini ala bilmir, seçilənlər seçicilərin 103 etimadını doğrultmur. Lakin nümayəndəli demokratiyanın maraqlı cəhətlərindən biri də məhz budur. Yəni seçicilərdən seçkiyə diqqətli və həssas yanaşma tələb olunur. Seçkilər ərefəsində seçici daim axtarışda olur, yaxşılardan-yaxşısını tapmağa çalışır. Bu isə öz növbəsində

aktiv siyasi fəaliyyət, vətəndaş mövqeyi, demokratik vərdişlərə yiyələnmə, siyasi cəhətdən maariflənmə deməkdir.

2. Hakimiyyətin legitimliyi. Xalqın formalaşdırıldığı hakimiyyət legitim, yəni qanuni hakimiyyətdir. Buna görə də legitimlik seçimlərlə sıx bağlıdır. Əgər seçimlərin nəticələri əhalini qanı etmirsə, vətəndaşlar seçimlərin azad, bərabər və ədalətli olduğunu inanmırsa, bu zaman hakimiyyətin legitimliyi şübhə altına düşür. Belə hakimiyyətlər qanunsuz sayılır və cəmiyyət tərəfindən tanınmır.

3. Siyasi həyatın sosial barometri. Vətəndaşların siyasi institutlara, bütövlükdə mövcud siyasi rejimə münasibətini formalaşdaran da seçimlərdir. Siyasi hakimiyyətlərin yürüdükləri sosial siyaset onların nüfuzuna ciddi təsir göstərən amillərdəndir. Son dövrlər Avropanın bir sıra partiyaları iqtisadiyyatın qloballaşması istiqamətində yürüdükləri siyasetə görə xeyli seçici itirdilər. Belçika, Norveç, İsveçrə, Almaniya, Danimarka, Avstriya kimi ölkələrdə insanların bir qismi, məhz iqtisadiyyatın qloballaşması nəticəsində müəyyən sosial problemlərin yarandığı qənatindədirler. Türkiyədə Ədalət və Kalkınma Partiyası (AKP) isə iqtidar dönəmlərindəki sosial siyasetə görə yenidən iqtadarda qala bildi.

4. Siyasi elitanın formalaşması. Seçki siyasi elitanı formalaşdırır, onu yeniləşdirən əsas mexanizmdir. Siyasi elita yeniləşməyəndə, inkişaf etməyəndə siyasi hakimiyyətin formalaşması prosesində də durğunluq yaranır və bu vəziyyət bütövlükdə cəmiyyətin inkişafına neqativ təsir göstərir.

5. Vətəndaşların siyasi iştirakının instituallaşması. Siyasetin subyektləri siyasi proseslər çərçivəsində öz maraqlarını həyat keçirmək üçün çeşidli səylər göstərir. Onların siyasi davranış formaları müxtəlif olur. Ölkədə stabilliyə nail olmaq üçün, ilk növbədə, vətəndaşların öz iradələrini seçki vasitəsiylə həyata keçirmələrinə təminat və şərait yaradılmalıdır. Demokratiyada siyasi iştirakin vacib institusional forması-seçkidə iştirakdır.

6. Siyasi sosiallaşma. Cəmiyyətdə vətəndaşların siyasetə cəlb olunma dərəcəsi o qədər də böyük deyil. Amma buna baxmayaraq hər bir vətəndaşın siyasi sistemə adaptasiyası vacib şərtlərdəndir. Seçki kampanyaları zamanı siyasi partiyalar insanlarda müxtəlif dəyərlər və əminliklər formalaşdırmağa çalışır. Adı vətəndaşlarda isə seçimlər dövlətə, dövlətçiliyə saygı, onun qarşısında məsuliyyət hissələri yaradır.

Hansı seçimləri gerçək demokratik seçimlər hesab etmək olar?

Gerçək demokratik seçki bir sıra tələblərə cavab verməlidir. Bunlardan biri seçimlərin zəruri və dövri olmasıdır. Seçimlərin zəruriliyi tələbi siyasi hakimiyyətin formalaşmasının başqa yolunu qəbul etmir. Dövrlik isə siyasi hakimiyyətlərin fəaliyyət dövrlərinin qanunla çərçivələnməsidir. Siyasi hakimiyyətlər əbədi ola bilməz. O müəyyən zaman çərçivəsində fəaliyyət göstərməlidir.

Digər bir tələb seçimlərin şəffaflığıdır. Bu tələbə görə seçici, seçimlər orqanlara namizədlər haqqında məlumatlar almaq imkənə malik olmalıdır. Eyni zamanda, seçimlərin və səsvermənin nəticələri təhrifsiz bütün vətəndaşlara elan edilməlidir. Gerçək demokratik seçimlər üçün vacib tələblərdən biri də, onun azad olmasıdır. Vətəndaş seçimlədə iştirak etməyə, kimə səs vermək məsələsinə özü qərar verməlidir. İnsanları hansıa namizədə, partiyaya səs verməyə məcbur etmək, onları inzibati qaydalarla səfərbərliyə almaq seçki azadlığının ortadan qaldırılması deməkdir.

Seçimlərdə alternativlik olmalıdır. Rəqib və rəqabət olmadan demokratik seçki keçirmək mümkün deyil. Müqayisə etmək, paralellər aparmaq üçün seçimlədə alternativlər olmalı, 105 vətəndaşlar ideyaları, dəyərləri, çeşidli proqramları seçmək imkanı qazanmalıdır. Demokratik seçki üçün vacib tələblərdən biri də seçimlərin ədalətliliyidir. Ədalətli seçimlər, əsasən, seçimlərin

saxtalaşdırılmamasını özündə ehtiva edir. Bu prinsipə görə seçki kampaniyası zamanı tərəflərin hamısına bərabər imkan, şərait yaradılmalı, hamı eyni şərtlərlə maliyyələşdirilməli, hamiya eyni təbliğat vaxtı ayrılmalı, şikayətlərə operativ və obyektiv baxılmalıdır.

Seçki senzləri

Seçki müəyyən olunmuş siyasi prosedurdur. Bu prosedurda bir tərəfdə seçənlər, digər tərəfdə seçilənlər (siyasətçilər) iştirak edirlər. Seçilənlər seçici maraqlarından çıxış edərək öz siyasi platformalarını, programlarını tərtib edir və hakimiyət uğrunda mübarizə aparır. BMT insan haqlarına dair Ümumi Deklarasiyanın 21-ci maddəsinə görə: «hər bir insanın öz ölkəsinin idarə olunmasında birbaşa, yaxud azad surətdə seçilmiş nümayəndələr vasitəsiylə iştirak eimək hüququ var».

İnsanlar üçün geniş seçki hüquqları mövcud olduğu kimi, müəyyən yasaqlar da mövcuddur ki, buna seçki senzi deyilir. Senz seçkilər üçün tətbiq olunan bəzi məhdudiyyətlərdir və onlar konkret qanunlarda öz ifadəsini tapır.

a) Vətəndaşlıq senzi. Bu senzin tələbinə görə seçmək və seçilmək hüququ vətəndaşlıq məsələsi ilə bağlı olur. Məsələn, ABŞ-da seçki hüququna malik olmaq, yəni nümayəndələr palatasına seçilmək üçün 7 il, Senata seçilmək üçün 9 il, prezident olmaq üçün 14 il bu ölkənin vətəndaşı olmaq lazımdır. Finlandiya, Belarus, Qazağstan kimi ölkələrdə isə həmin ölkələrdə doğulmuş vətəndaşlar prezident seçilə bilər.

b) Daimi yaşayış yeri senzi. Bu senz hər hansı bir dövlətin ərazisində qanunla müəyyənləşdirilmiş daimi yaşayış müddəti ilə bağlıdır. Məsələn, Yaponiyada seçkidə iştirak etmək üçün bu ölkədə 3 ay yaşamaq kifayət edir.

c) Yaş senzi. Müəyyən yaş həddinə çatmaqla seçkidə iştirak hüququnu nəzərdə tutur. Dünya ölkələrinin əksəriyyətində 18 yaşına çatmış vətəndaşlar seçkilərdə seçici qismində iştirak hüququ qazanır. Braziliya, İran, Kuba kimi ölkələrdə seçmək hüququnu təsbit edən yaş, 16 yaşdır. Seçilmək üçün də senzlər mövcuddur. Məsələn, Azərbaycanda 35 yaşına çatmış vətəndaşlar prezident ola bilər.

d) Əmlak senzi. Bu senz seçkidə iştirak etmək üçün müəyyən ölçüdə əmlaka sahib olmaq və müəyyən vergini ödəmək imkanını özündə ehtiva edir. XX əsrin əvvəllərində bu senz praktik olaraq hər yerdə ləğv olundu.

e) Cins senzi, ancaq kişilərə seçki hüququ tanıyan məhdudiyyət idi. Bu senz dünyada ilk dəfə 1893-cü ildə Yeni Zelaniyada, Avropada isə ilk dəfə 1906-ci ildə Finlandiyada, 1945-ci ildə İtaliya və Fransada, 1971-ci ildə İsveçrədə ləğv olunub. ABŞ-da 1920-ci ildə Konstitusiyaya düzəliş edildi və cins senzi ortadan qaldırıldı.

Seçki senzlərinin mövcudluğu seçkilərin demokratik keçirilməsinə təsir göstərmir, yaxud bu siyasi aksiyanın qeyridemokratik olmasına dəlalət etmir. Əksinə, demokratik seçkilər üçün hansısa məhdudiyyətlərin olması zəruridir. Məsələn, yaşla bağlı senz müəyyən həyat təcrübəsinə malik olan, vətəndaşlıqla bağlı senz isə ölkəni yaxşı tanıyan şəxslərin yüksək vəzifələrə seçilməsinə imkan yaradır. Seçkidə cins, irq, etnos, dinlə bağlı məhdudiyyətlər azadlığın və demokratiyanın məhdudlaşdırılması demək olardı.

Seçki sistemləri

Seçki sistemləri seçkili dövlət orqanlarının formallaşması qaydaları, bu qaydaların cəmidir. Onların əsasında elektoratla hökumət və parlament arasında münasibətlər formallaşır. Seçki sisteminin bir neçə əsas tipi var: majoritar, proporsional və qarışiq. Majoritar (çoxluq) seçki sistemi çox qədim sistemdir. 107 Bu seçki sistemində seçicilər ayrı-ayrı namizədlərə səs verir. Majoritar seçki sistemi çoxluğun iradəsinə əsaslanır. Yəni seçicilərin çoxu-50+1 nəfəri hansı namizədi dəstəkləyirsə, o da seçilir. Nisbi çoxluq prinsipinin məntiqinə görə qalib olmaq

üçün rəqibdən çox səs toplamaq lazımlıdır. Majoritar seçki sisteminin özünəxas çatışmaya cəhətləri var. Məsələn, namizədlər çoxaldıqca tələb olan səslərin sayı da azalır. Əgər konkret bir seçki dairəsində 10 nəfər namizəd yarışırsa, onlardan biri seçicilərin 10%-nin səsi ilə seçilmək imkanı qazanır. Deməli bu zaman qalan 90%-in, yəni mütləq çoxluğun səsi təsir gücünü itirir. Majoritar seçki sisteminin başqa qüsurları da var: seçicilərin faizinin aşağı olması; bir sıra hallarda ikinci turun keçirilməsi (digər ölkələrdən fərqli olaraq Fransa parlamentinə seçkilərdə ikinci tura 12, 5% səs toplayan bütün namizədlər keçir); siyasi partiyaların hakimiyyət strukturlarında təmsilçilik dərəcəsinin aşağı düşməsi; partiyaların bloklardan mandat alanlarla, onlara səs verənlər arasında disporsiyanın yaranması (ayrı-ayrı seçki dairələrində bir seçki blokunun, siyasi partyanın namizədlərindən 90%-i ikinci, 10 %-i birinci yerə çıxırsa, həmin seçki bloku, yaxud partiya bütövlükdə ölkə ərazisi üzrə coxsayılı seçici səsi itirir) və s.

Hazırda bu sistemdən Böyük Britaniya, ABŞ, Kanada, Hindistan və b. ölkələrdə uğurla istifadə olunur.

Proporsional sistemə görə deputat mandatları seçkidə iştirak etmiş partiyalar və seçki blokları arasında toplanan səslərə mütənasib qaydada bölünür. Partiya və Blokların siyahısı əvvəlcədən tərtib olunur və MSK-ya təqdim edilir. Proporsional seçki sistemi də dünyada geniş yayılmış sistemlərdəndir. Hazırda Avstriya, Danimarka, Belçika, Braziliya, İsrail, Portuqaliya, İsvəçrə, Hollandiya kimi ölkələrdə bu seçki sistemi tətbiq olunur. Səslərin həddən artıq bölünməsinin qarşısını almaq üçün bir çox ölkələrin seçki qanunvericiliyi zəruri minimum hədd müəyyənləşdirir. Seçki 108 barajı adlandırılan bu minimum hədd, müxtəlif ölkələrdə müxtəlif cürdür. Məsələn, bu baraj Misirdə 8%, İsvəçdə 4%, Argentinada 3%, Türkiyədə 10%-dir.

Bu barajı aşa bilməyən partiyalar parlamentdə heç bir yer ala bilmir. Toplanan səslərin nəticələrinə mütənasib olaraq partiyalar parlamentdə təmsilçilik üçün mandat qazanırlar. Partiya siyahılarından namizədlərin mandat qazanması iki əsas prinsip əsasında müəyyənləşdirilir:

1. Növbəlilik, yəni deputat mandati partiya siyahısındaki birinci namizəddən başlanaraq ardıcılıqla qazanılır.

2. Preferensiallıq (rəğbət), yəni seçicilər rəğbətdən asılı olaraq namizədlərin siyahıdakı yerini dəyişə bilirlər. Bu prinsipin üstün cəhəti odur ki, majoritar seçki sistemində olduğu kimi seçicilərin siyasi rəyi və istəyi nəzərə alınır.

Lakin proporsional seçki sistemi də ideal deyil, onun da çatışmaya cəhətləri var. Bu seçki sisteminin tətbiq olunduğu ölkələrdə bir çox hallarda cəmiyyətin siyasi həyatında ciddi rol oynaya bilməyən xırda partiyalar da böyük partiyalar kimi parlamentdə təmsil oluna bilir və siyasi hakimiyyətin fəaliyyətinə təsir göstərmək imkanı qazanırlar. Məsələn, 1990- cı ildə Polşa Seyminə seçkilər zamanı ölkədə elə də nüfuzu olmayan pivəsevərlər partiyası 3% seçici (sonra Polşada barajı aşma faizi dəyişdirildi) səsi qazandı və parlamentdəki 460 mandatdan 16 mandata sahib oldu. Bu seçki sistemi parlamentli və yarıprezidentli idarəcilik forması olan dövlətlərdə də problemlər yaradır. Belə ki, hökumət formalasdırmaq üçün zəruri səs toplaya bilməyən partiyalar koalisiyalı hökumət qurmağa məcbur olur. Belə hökumətlər isə tez-tez böhranlarla üzləşir. Məsələn, Türkiyədə son beş ilə qədər qurulan hökumətlər koalisiyalı hökumətlər idi və bu üzdən də onların fəaliyyəti siyasi böhranlarla müşaiyət olundurdu. 1990-cı illərə qədər İtaliyada da eyni siyasi vəziyyət mövcud idi. Formalaşan koalisiyalı hökumətlərin ömrü bir ildən artıq olmurdu. Proporsional seçki sisteminin çatışmaya 109 cəhətlərindən biri də seçicilərin konkret namizədə deyil partiyaya, siyasi bloka səs verməsidir. Bu, eyni zamanda deputatların partiyalarından asılılığını artırır. Çünkü siyahıdakı ardıcılılığı partiya müəyyənləşdirir.

Qarışiq sistemin mahiyyəti odur ki, parlamentin bir hissəsi konkret, yəni təkmandalı dairələrdə qələbə çalmış namizədlərdən, digər hissəsi isə partiya və blokların siyahısı üzrə

müəyyənləşdirilmiş namizədlərdən formalasdırılır. Yəni bu sistem proporsional və majoritar seçi sistemlərinin sintezindən, qarışığından ibarət bir sistemdir. Belə seçkilərdə hər bir seçici 2 səsə malik olur. Başqa sözlə, bir seçici həm majoritardan olan namizədə, həm də partiyanın və yaxud seçki blokunun namizədinə səs verir. Majoritar seçki sistemində seçici konkret bir dairənin namizədinə səs verirsə, proporsional sistemə əsasən seçici bütün ölkə üzrə hansısa partiya və seçki blokuna səs verir. Qarışq seçki sistemi hazırda Almaniya, Litva, Yaponiya, Türkiyə, Meksika və b. ölkələrdə tətbiq edilir.

Siyasi partiyaların formallaşma tarixi

Partiya latinca «partis» sözündən götürülüb hissə, qrup deməkdir. Siyasi partiya-xalqın müəyyən bir hisəsinin maraqlarını ifadə edən və hakimiyyətə yiyələnməklə onun gerçəkləşməsini özünün əsas məqsədi sayan həmfikirlərin, eyni dəyərləri, ideyaları bölüşənlərin təşkilatıdır. Elmi ədəbiyyatda siyasi partiyaların təsnifatı müxtəlifdir. Məsələn, C. Sartori partiyani «seçkilərdə fəal iştirak edən və öz namizədlərini dövlət idarələrinə keçirmək imkanına malik olan siyasi qrup kimi xarakterizə edir. M. Viner və C. Lapalambayer siyasi partyanın belə bir əlamətini qeyd edir: «partiya-zamanca fasılısız fəaliyyət göstərən təşkilat olub, xalqın köməyi ilə hakimiyyəti ələ keçirmək və saxlamaq üçün tədbirlər görən funksionerlər qrupudur». S. Noyman siyasi partiyani xalqın dəstəyi üçün yarışanların təşkilatı hesab edir. Beləliklə, siyasi partiya qanunla müəyyən edilən sərhəd daxilində, partiya üzvlərinin böyük əksəriyyətinin və onu dəstəkləyənlərin qəbul etdikləri ümumi prinsip və məqsədlərə müvafiq olaraq, siyasi hakimiyyətin əldə edilməsinə, onun icrasına nəzarətə yönələn, öz fəaliyyətini açıq bəyan edən və həyata keçirən vətəndaş birliyinin müəyyən tipidir.

Siyasi partiyalar hələ Aristotel dövründə kortəbii ilə ayriayrı qruplar şəklində formalasdırıdı. Onlar ayrı-ayrı şəxsləri müdafiə etmək üçün hansısa siyasi liderin ətrafında müvəqqəti birləşir, konkret məqsədə nail olmaq üçün insanların fəaliyyətini koordinasiya edirdilər.

Siyasi partiyaların formallaşma tarixini, təxminən aşağıdakı mərhələlərə bölmək olar:

Birinci mərhələ, XVI-XVII əsrləri əhatə edir. Bu mərhələdə partiyalar azsaylı elitadan formalasdır və aristokratik qrup şəklində fəaliyyət göstərirdi. Qərbi Avropanın və Amerikanın ilkin burjua dövlətlərinin siyasi sistemləri, aristokratiya ilə burjuaziya arasında mübarizə dövrünün xarakterik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir.

İkinci mərhələ, XVIII-XIX əsrləri əhatə edir. Bu dövrdə partiyalar təkcə siyasi mühitə təsir etməklə kifayətlənməyərək, cəmiyyət həyatının başqa vacib sferalarına da diqqət yetirməklə insanları aktiv siyasi fəaliyyətə cəlb edən siyasi klublar şəklində fəaliyyət göstərir.

Üçüncü mərhələ, XIX-XXI əsrləri əhatə edir. Müasir siyasi partiyalar-ideoloji doktrinlərə və inkişaf etmiş təşkilat strukturlarına malikdir. Birinci belə siyasi partiya 1877-ci ildə İngiltərədə yaranan liberal partiya hesab olunur.

Siyasi partiyaların əsas əlamətləri

Siyasi partiyaların əsas əlamətləri aşağıdakılardır:

- sosial bazanın mövcudluğu;
- sənədləşdirilmiş üzvlər;
- partiya orqanlarını və təşkilatlarını birləşdirən daxili struktur;
- üzvlərin və ona rəğbət bəsləyənlərin öz hərəkət və tələblərinin müdafiəsinə səfərbər etmək imkanlarının mövcudluğu;
- partiyani milli, regional və yerli səviyyədə təmsil edən siyasi liderlər, dövlət xadimləri qrupu;

- program sənədlərində və seçkiqabağı platformalarda partiya ideologiyasının və siyasi xəttin əks olunması;
- nizamnamə ilə tənzimlənən daxili intizam normaları;
- xüsusi maliyyə və material bazası.

Siyasi partiyalar vətəndaşların çoxsaylı ictimai birliklərindən onunla fərqlənir ki, onlar bilavasitə siyasi maraqları ifadə edir və fəaliyyətləri hakimiyyətin əldə edilməsinə, idarə olunmasına və ona nəzarətə yönəldilib. Deməli, siyasi partiyalar digər birliklərdən, əsasən, hakimiyyət iddiasını açıq şəkildə ortaya qoyması ilə fərqlənir, aşkar fəaliyyət göstərir. Siyasi partiyaların məqsədləri, prinsipləri, liderləri məlum olur, onların üzərində ictimai nəzarət var və fəaliyyətləri şəffafdır. Siyasi partiyaların böyük əksəriyyəti siyasi hakimiyyəti ələ almağın qeyri-qanuni yolunu məqbul hesab etmir, siyasi mübarizənin açıq və demokratik üsulları ilə davranmağa üstünlük verirlər. Lakin fərqli düşüncədə olan və qeyri-qanuni üsullarla davranma yolunu seçən partiyalar da yox deyil.

Siyasi partiyaların fəaliyyəti hüquqla tənzimlənir. Onların statuslarını, qeydiyyatlarını, funksiyalarını, maliyyələşdirilmələrini müəyyənləşdirən, eləcə də seçkiləri, parlament fəaliyyətini tənzimləyən qanunlar mövcuddur. İngiltərə və Avstriyada siyasi partiyaların yaradılması reqlamentləşdirilməyib. Onlar özlərini yaranmış elan edir və buraxırlar. Türkiyədə siyasi partiyalar iki seçkidə ardıcıl iştirakını təmin edə bilmirlərsə, buraxılırlar. Bəzi ölkələrdə siyasi partiya üzvlərinin sayı ilə bağlı normalar var. Siyasi partiyaların seçkilərdə iştirakı məsələsi də müxtəlif ölkələrdə müxtəlif qaydalarla tənzimlənir. Ümumiyyətlə, siyasi partiyaların yaranması, fəaliyyəti, maliyyələşməsi müxtəlif ölkələrdə müxtəlif cür ola bilər. Belə hal demokratiyanın məhdudlaşdırılmasına deyil, əksinə demokratiyanın rəqabət üçün daha geniş imkanlar yaratmasına dəlalət edir.

Siyasi partiyaların struktur və funksiyaları

Siyasi partiyaların funksiyalarını aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

- cəmiyyətdəki müəyyən sosial qrupun siyasi maraq və mənafelərinin ifadə olunması;
- siyasi hakimiyyət uğrunda mübarizə, onun idarə olunması və nəzarət;
- böyük sosial qrupların aktivləşməsi və integrasiyası;
- partiya ideologiyasının işlənməsi, təbliğatın qurulması və aparılması, ictimai rəyin formallaşması, yönləndirilməsi;
- vətəndaşların siyasi maarifləndirilməsi;
- siyasi elitanın hazırlanması və partiya, cəmiyyət, dövlət işlərinə səfərbər olunması;
- partiyaya yeni üzvlərin cəlb olunması;
- partiyalıların özünümaliyyələşdirmə işinin təşkili, maliyyə vəsaitlərinin və mənbələrinin tapılması;
- informasiya və kommunikasiya işinin təşkili.

Siyasi partiyaların strukturu:

1. Partiya aparatı
2. Partiya fəalları
3. Partiyanın sıravi üzvləri
4. Partiya tərəfdarları və təəssübkeşləri

Siyasi partiyaların tipologiyaları

Siyasi partiyalar aşağıdakı xüsusiyyətlərinə görə müxtəlif tipologyalara bölünür:

1. Sosial dəyişmələrə münasibətin xarakterinə görə
  - a) inqilabi
  - b) radikal
  - c) mütərəqqi
  - d) islahatçı
  - e) mötədil
  - i) reaksiyon
2. İdeoloji platformaya görə

a) sosial-demokrat b) liberal c) millətçi d) faşist e) kommunist i) mühafizəkar m) monarxist n) neofaşist

3. Siyasi hakimiyyətdə iştirakına görə

a) idarəedən b) leqlər c) liderlər partiyası d) müxalifət partiyası e) qeyri-leqlər i) autsayder m) koalisiyada idarəedən partiya

4. Sosial bazaya görə

a) fəhlə b) kəndli c) ziyanlı və s.

5. Spesifik xüsusiyyətlərinə görə a) yaşıllar b) pivəsevərlər 130 c) idmançılar partiyası və s.

ABŞ politoloqu Stiv Kouen isə siyasi partiyaları sadə şəkildə aşağıdakı kimi təsnif edir:

- totalitar partiyalar;

- parlament partiyaları;

- seçki kampaniyası partiyaları (ancaq seçki kampaniyaları ilə məşğul olurlar);

- hərəkat partiyaları (yaşıllar, qadınlar, gənclər, qlobalistlər, antiqlobalistlər və s.).

Fransız sosioloq Moris Dyuverje də partiyaları iki qismə bölür: kadrlar partiyası, kütləvi partiya. M. Dyuverjeyə görə kadrlar partiyası öz üzvlərinin sayını genişləndirməyə, yəni kəmiyyətə can atmır. Belə təşkilatlar daha çox izahat, maarifləndirmə işi aparmağa və hakimiyyət üçün öz komandasını formalasdırmağa çalışır. Təşkilatdaxili azadlığın bol olduğu kadrlar partiyasının fəaliyyəti əsasən seçki kampaniyaları zamanı canlanır. Kütləvi partiyalar isə üzvlük, üzvlük haqqı kimi məsələlərə ciddi diqqət yetirir. Bu təşkilatlar müntəzəm təbliğat, təşviqat işləri aparır, ciddi nizam əsasında fəaliyyət göstərirler. Belə partiyaların parlamentdəki üzvləri təşkilatın rəhbərliyindən daha çox asılı olur.

Çoxpartiyalılıq Cəmiyyətdə partiyalaşmanın üç növü mövcuddur: təkpartiyalılıq, ikipartiyalılıq, çoxpartiyalılıq. Təkpartiyalılıq, adətən, totalitar cəmiyyətlərdə mövcud olur. Hazırda Kuba və Çində təkpartiyalı sistem qalır. Bu sistemlərdə hakimiyyət tək əldə cəmləşir, bütün sahələrdə monopoliya yaranır. İstənilən monopoliya isə rəqabəti zəiflədir, cəmiyyət həyatının əksər sahələrində əyriliklərin yaranmasına gətirib çıxarır. Lakin müasir Çinin təcrübəsi klassik təkpartiyalılıq barədə politoloji düşüncələrin yenidən sərf-nəzər olunmasını tələb edir. İkipartiyalılıq eyni cür sosial, mədəni həyatın, ənənəvi dəyərlərin bərqərar olduğu və insanların əksər hissəsinin bu dəyərləri bölgündüyü cəmiyyətlərdə mövcuddur. Hazırda dünyanın iki böyük ölkəsində – İngiltərə və ABŞ-da iki partiyalı dayanıqlı sistem var. Avropada ikipartiyalılığın yaranmasına liberal dəyərlər və sosial demokratiya görüşləri rəvac verir. Çoxpartiyalılığın obyektiv əsasları var. Cəmiyyətin sosial differensiasiyası, siniflərin, etnosların, müxtəlif səpkili birliliklərin və başqa sosial ümumilik, maraq əsasında qruplaşmaların mövcudluğu, onların siyasi hakimiyyət uğrunda mübarizələri çoxpartiyalılıq üçün obyektiv təminat yaradır. Bütün hadisələr, proseslər daxilində ziddiyətlər yaşayır. Siyasi partiyalar da belə dialektik qanuna uyğunluqdan xali deyil. Çoxpartiyalılığın müsbət tərəfləri ilə yanaşı, mənfi tərəfləri də yox deyil. Çoxpartiyalılığın pozitiv və neqativ cəhətlərini aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

Müsbət:

- siyasi məsələ bütün təfərrüati ilə ortalığa çıxır, gizli məqamlar maksimum azalır, məsələlərin həllində alternativlik, yəni çoxvariantlılıq təmin olunur, hər cür ictimai tələbat öz müdafiəçilərini və tənqidçilərini tapır;

- müxalif siyasi partiyaların mövcudluğu bürokratiyanı tormozlayır, hakimiyyəti effektli işləməyə məcbur edir, şəxsiyyətə pərəstiş imkanlarını kəskin şəkildə məhdudlaşdırır, diktatorluq cəhdləri nəticə vermir;

- rəqib üzərində qələbənin əsas təminatçısı olan partiyadaxili nizam-intizam formalaşır; - partiya rəhbərliyinin, aktiv üzvlərin siyasi mədəniyyəti, təcrübəsi daha da artır;
- siyasi mübarizədə istedadlı adamların üzə çıxmasına şərait yaranır; - partiya funksionerlərinin üstünlükleri məhdudlaşdırılır, sırvilərlə onların arasındaki məsafə maksimum azalır;
- siyasi partiyalar arasındaki rəqabət cəmiyyətin də siyasi maariflənməsinə pozitiv təsir göstərir və s.

Mənfi:

- siyasi partiya mənsubluğunu müəyyən mənada çərçivə yaradır, bir çox məsələlərə partiya prinsiplərindən yanaşma tələb olunur, rəqib partiya üzvünün fəaliyyəti rəğbət yaratmır, bir çox hallarda dövlət mənafeyi deyil, partiya mənafeyi ön plana çəkilir;
- partiyalararası fasiləsiz mübarizələr hakimiyyəti zəiflədir, enerji siyasi mübarizəyə sərf olunur;
- siyasi mübarizədə ehtiraslar qızışır və arzuolunmaz mübarizə formaları, üsulları ortaya çıxır (qara PR), bu proseslər cəmiyyətin mənəvi dəyərlərini zədələyir;
- iqtidár dövrünün zaman baxımından məhdudluğunu bir çox hallarda fürsətdən sui-istifadə həvəsinin yaranmasına səbəb olur və s.

Postsovət məkanında çoxpartiyalılığın spesifik halları mövcuddur. Mülki cəmiyyətin zəif formalaşması, sosial təbəqə və qrupların strukturlaşmaması, vətəndaş cəmiyyətinin zəif inkişafı çoxpartiyalılığa tələbat yaratса da, cəmiyyətdə siyasi partiyani xoşlamamaq, onlardan şübhələnmək, konfrantasiyalara meyllər qalır. Seçicilər partiyalara deyil, daha çox şəxsiyyətlərə üstünlük verirlər. Belə cəmiyyətlərdə elektoratın ovqatı tez-tez dəyişir. Siyasi partiyalar və onların liderləri özlərindən asılı olmayaraq kommunistləri və onların vərdişlərini təkrarlayırlar. Tez-tez koalisiyalar yaranır və bir qayda olaraq bu birləklər uzunmürlü olmur. Seçkilərdə uduzan partiyalar hakimiyyət strukturlarında təmsilçilikdən imtina edir, onu legitim saymırlar. Şərqi Avropanın postsovət ölkələrində vəziyyət bir qədər fərqlidir. Lakin bu ölkələrdə də kommunistlər demokratların təcrübəsizliyindən yararlanaraq hakimiyyətə qayıda da bildlər.

Azərbaycanda siyasi partiyalar

1995-ci il parlament seçkilərində 8 partiya, 2000-ci il parlament seçkilərində 5 partiya seçkilərdə iştirak etdi. 2005-ci il parlament seçkilərində partiyalar seçki blokları şəklində seçkilərə getdilər («Azadlıq», «Yeni siyaset», Yeni Azərbaycan Partiyası və s.). Hazırda Azərbaycanda aktivliyi ilə seçilən partiyalar aşağıdakılardır: - Yeni Azərbaycan Partiyası - Müsavat Partiyası - Azərbaycan Xalq Cəbhəsi Partiyası - Milli İstiqlal Partiyası - Azərbaycan Demokrat Partiyası - Azərbaycan Liberal Partiyası - Sosial Demokratlar Partiyası - Ədalət Partiyası - Vətəndaş Həmrəyliyi Partiyası - Demokratik İslahatlar Partiyası - Ana Vətən Partiyası və s. 1992-ci ildə siyasi partiyalar haqqında Azərbaycan qanunu qəbul ediləndə mədum oldu ki, ölkədə 60-dan artıq siyasi partiya mövcuddur. Bu partiyalardan 48-i Ədliyyə Nazirliyində qeydiyyatdan keçdi. Hazırda 52 partiyanın hüquqi statusu var. Azərbaycan Konstitusiyasında siyasi partiyalar barədə bənd var. Bundan əlavə Milli Məclis siyasi partiyaların fəaliyyətini tənzimləyən bir sıra qanunlar qəbul edib və müəyyən qanunlara əlavə və düzəlişlərin edilməsi istiqamətində iş aparır.

Mövzu 6 Millət anlayışı. Millət və milli siyaset.

Plan

1.Millət anlayışı

2. Milli ideya və ideologiya

3. Milli müqədərəti təyin etmə məsələsi

4. Milli dövlət quruluşunun əsas formaları

Ədəbiyyat

1. Ahu Tunçel. Bir siyaset felsefesi. İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2010
2. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 1995
3. Azərbaycanın türkçülük və azərbaycanlıq problemləri. Bakı, 1998
4. Varma. S.P. Modern political theories. Dehli 1999
5. İbrahimli X.C. Yeni Avrasiya Qafqazı. Bakı, 2001
6. Лавриенко В.Н. Политология. Москва, 2006
7. Марченко М. Политология. Москва, 1999
8. Məmmədzadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı, 1992

Millət anlayışı

Hazırda yer kürəsində 3 minə yaxın xalq yaşayır. Etnik qrupların ümumi sayı 10 min həndəvərindədir. Dövlətlərin sayı isə 200-dən çox deyil. Beynəlxalq münasibətlər sistemində millətlərarası münasibətlər dövlətlərarası münasibətlər kimi başa düşülür və siyasi xarakter daşıyır. Politologiyada millət anlayışına üç əsas yanaşma var: siyasi-hüquqi yanaşma; sosiokulturaloji yanaşma; bioloji yanaşma. Siyasi-hüquqi anlayış bu və ya digər dövlətin vətəndaşlarının cəminin özündə ehtiva edir. Bu, millət anlayışına etatist (dövlət) yanaşmadır. Yəni millət deyildikdə dövlət nəzərdə tutulur, millət dövlətlə assosiasiya olunur. Siyasi-hüquqi yanaşmaya görə etnik mənsubiyətindən asılı olmayaraq dövlətin bütün vətəndaşları eyni milləti təmsil edirlər. Beynəlxalq hüquqda millət vətəndaşların birliyi, yaxud siyasi anlam kəsb edən bir toplumdur. Siyasi anlamda millət beynəlxalq arenada, öz milli maraqlarından, milli sərhədlərindən və digər milli atributlarından çıxış edən milli dövlətdir. BMT-nin üzvləri də məhz siyasi mahiyyət kəsb edən millət-dövlətlərdir. (Buna görə də BMT «millətlər» təşkilatı adlanır). İngilis dilində «nation» anlayışı təkcə xalqı, etnosları deyil, bütöv ölkəni, dövləti, başqa sözlə siyasi birliyi özündə ehtiva edir. «The Amercan Nation» termini isə «amerikan milləti», «amerikan xalqı», «amerikan dövləti» anlamlarını verir. Sosiokulturaloji yanaşmada dil, mədəniyyət, din, adətənənə ətrafında birləşən hər-hansı bir toplum millət sayılır. Bu yanaşma imkan verir ki, millətə mənəvi mədəniyyətə, tarixi inkişafa, davranış stereotiplərinə, həyat tərzinə və məişətinə görə bir-birlərindən fərqlənən insanların birliyi kimi yanaşlsın. Lakin burada həssas məsələ millətin təkcə dini birlik əsasında formamalaşmamasıdır. Ola bilər ki, müxtəlif dövlətlərin millətləri eyni dinə sahib olsun. Ancaq bu o demək deyil ki, dini birlik «müsəlman milləti», «xristian milləti» anlamını verir. Milli şürə və milli özünüdərk olmadan millət yaranmır. E. Qellnerin dediyi kimi «milləti insan yaratır, başqa sözlə millət insanların inamlarının, maraqlarının və adətlərinin məhsuludur». Bu yanaşmaya görə millətin formallaşmasında əhəmiyyətli rol oynayan amil dildir. XIX əsrədə Azərbaycanda başlanan kültür hərəkatının da başlıca hədəfi milləti ancaq dini birlik ideyaları ətrafında deyil, dil amili ətrafında bir araya gətirmək idi. Bu dövrün bütün mütəfəkkirlərinin gəldiyi qənaət belə idi ki, dil olmadan milli özünüdərk, milli şürə formalasın, milli özünüdərk, şürə formalasından da millət yaranmır və öz müstəqilliyini qazanmayı bacarmır. Eyni zamanda öz ana dilini itirən millət tədricən varlığını da itirməyə başlayır və son nəticədə hansısa millətin içərisində əriyib itir. Tarixdə belə nümunələr az deyil. Bu gün elə millətlər var ki, onların ancaq adı qalıb. Dünyanın əksər ölkələri (ABŞ, İngiltərə, Fransa, İspaniya, İtaliya, Skandinaviya ölkələri, Latin Amerikası ölkələri və s.) millət anlamına yuxarıdakı iki aspektdən yanaşır. Bəzi məsələlərdə bu iki əsasdan

çıxış edənlərin arasında fikir ayrılığı olsa da, elə məsələlər var ki, onlar eyni mövqedə dayanırlar. Məsələn, birinci və ikinci əsası qəbul edənlərin mütləq əksəriyyət millətin üçüncü nöqtədə-qan qohumluğu əsasında formallaşmadığı fikrinin tərəfdarıdır. Üçüncü, bioloji yanaşma tərəfdarlarını birinci və ikinci yanaşma tərəfdarlarından ayıran da, məhz, millətin qan qohumluğu əsasında formallaşması məsələsidir. Almanlar və yaponlar millət dedikdə təkcə Almanıyanın, Yaponiyanın sərhədləri daxilində deyil, onun hüdudlarından kənardə yaşayan bütün almanları, yaponları nəzərdə tutur. Bu ölkələrin konstitusiyalarına görə damarından alman və yapon qanı axanlar alman və yapon millətinin nümayəndələridir. İsrail milləti də məhz bu prinsipə üstünlük verir. Lakin alman və yaponlardan fərqli olaraq yəhudilər üçün təkcə yəhudi olmaq azdır, eyni zamanda hakim dinin, iudaizmin daşıyıcısı olmaq vacibdir. Deməli İsrail milləti həm qan qohumluğu əsasında, həm də vahid bir din ətrafında formallaşmış millətdir. Yapon, alman və yəhudi yanaşmalarını qəbul etməyənlər çoxluqdadır. Onların məntiqinə görə insan sosial varlıqdır və şəxsiyyət kimi doğulmur, şəxsiyyət kimi formallaşır. Digər tərəfdən isə müasir qloballaşma şəraitində «təmiz qanı» qoruyub saxlamaq müşkül məsələdir. İndi dünyada qarışq nigahdan yan keçən ölkələr, demək olar ki, yoxdur. Əsasən də Avropada qarışq nikahların sayı günbəgün artır, necə deyərlər Qərb toplumlarının «rəngi» sürətlə dəyişir. Beləliklə, millət anlayışının universal tərifi aşağıdakıdır: millət- insanların tarixən formallaşmış birliyidir. Hər hansı bir dövlətin vətəndaşlarına xas olan ümumi xüsusiyyətlər bunlardır: dil birlüyü, iqtisadi həyat birlüyü, mədəniyyət və adətənənə birlüyü, eyni zamanda, başqa millətdən fərqli xüsusiyyətlərin qavranılmasına kömək edən fərdi və kollektiv şür, özünüdərk.

Milli ideya və ideologiya

Hər bir millətin öz mili ideyası var. Bu ideyalar bəzilərində zəif, bəzilərində qabarıq şəkildə özünü bürüzə verir. «Milli ideya» anlayışı ilk dəfə alman filosofları İ. Herder və Q. Hegel tərəfindən işlənsə də o, tarixin əvvəlki dönləmlərində də mövcud olub. «İspanizm» mili ideyasının mahiyyəti ispan milləti ilə onun konfessional (katolik) icmalarının vəhdətidir. Katolik dini «ispan qəlbinin» mahiyyəti hesab olunur. Amerikanlar hesab edirlər ki, Amerikani güclü və qüdrətli edən əsas amil protestant ruhu və etikasıdır. Protestantlar başqalarından fərqli olaraq «Əmək insan üçündür!» prinsipi ilə deyil «İnsan əmək üçündür!» prinsipi ilə yaşayır və çalışırlar və məhz bu prinsip Amkrikani dünyada hegemon dövlətə çevirdi, Amerika patriotizmini, vətnəsevərliyini, «amerikançılıq» düşüncəsini formalasdırdı. «Rus ideyası» avrasiyaçılığı, sivill Avrasiya toplumu olmanın özündə ehtiva edir. Rus filosofları N. Berdyayev və D. Andreyevə görə isə «rus messianizminin» mahiyyətini «xilaskarlıq» təşkil edir. Yəni rusların missiyası Avrasiyada yaşayan bütün xalqları üç mədəniyyət-din ocağına (Qüds, Məkkə, Hindistana-Xristanlığa, İslama, Buddaçılığa və Krişnaçılığa) qovuşdurmaq, onları cahillikdən xilas etməkdir. Bu məntiqə əsasən Rusyanın əraziləri Şərqdə Hind okeanına, Cənubda isə Məkkə və Qüdsə qədər uzanıb getməlidir ki, bu böyük məkanda məskun olan xalqlar arası bağlar, əlaqələr üçün ərazi əngəlləri, sərhəd manələri qalmasın. Türk dünyası üçün mili ideya bir necə mərhələdən keçib. XIX əsrin sonlarında «panislamçılıq» meydana gəldi. Lakin Osmanlısı dini birlik ideyası ilə saxlamağın mümkün olmayacağı tezliklə ortaya çıxdı və bu ideyanı «panturançılıq», «pantürkçülük» əvəz etdi. Türkiyə elmi ədəbiyyatında «türkçülük» aşağıdakı kimi təqdim edilir: «Türkçülük-ətrafi düşmanlıqlarla dolu bir məkanda türk kimi qalmaq əzmi və iradəsidir». Bu özünümüdafiə ideologiyasıdır. Milli ideologiya-insanların sosial, siyasi, iqtisadi, fəlsəfi, dini, mənəvi, estetik və digər baxışlarının cəmidir. Millətin mənəvi inkişafının mahiyyətini, səviyyəsini və başqa özəlliklərini xarakterizə edir. O millətin tarixi inkişaf prosesini, mənsub olduğu toplumun dəyərləri barədə təsəvvürləri, eyni zamanda başqa dəyərlərə və millətlərə münasibətləri özündə əks etdirir. Milli ideologiyadan millətçilik ideologiyası

fərqləndirilməlidir. Millətçilik mili ideologiyanın mütləqləşdirilməsi, yaxşıların yaxşısı elan edilməsidir. Millət ancaq öz ideyasının qayğısına qalanda, başqalarını inkar edəndə və yaxud onlara yuxarıdan aşağı bağanda millətçilik ortaya çıxır. Bu cür təzahürlər özünün əks tərəflərini yaradır. Zor zor doğurur, aqressiya aqressiya yaradır. Tarixdə bunun nümunələri çoxdur. XX əsrin ən acı dərsi isə bəşəriyyətə böyük bələlər gətirən faşizmdir

Milli müqəddərəti təyin etmə məsələsi

Milli müqəddərəti təyin etmə beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərindən sayılır. Bu məsələ BMT əsasnaməsində və digər beynəlxalq hüquq sənədlərində öz ifadəsini tapıb. 1970-ci il Deklarasiyasında deyilir: «Suveren və bağımsız dövlətin yaranması, suveren dövlətə birləşmə və ya qoşulma, yaxud istənilən siyasi statusun bərqərar edilməsi xalqların öz müqəddərətini təyin etməni hüququdur». Buna əlavə olaraq o da göstərilir ki, coxmillətli dövlət çərçivəsində xalqlara milli- 139 siyasi, inzibati və mədəni muxtariyyət verilməsi də öz müqəddərətini təyin etmənin başqa formalarıdır. Lakin yuxarıda qeyd olunduğu kimi dünyada 3 minə yaxın xalq, 10 minə yaxın etnik qrup (subetnos) yaşayır. Əgər bütün bu xalqlar və etnik qruplar öz müqəddərətini təyin etməni ilə hərəkət edərək, ona nail olsalar dünyada 10 min, ən azı isə 3 min dövlət yaranmalıdır. Bu isə beynəlxalq münasibətlərdə xaosun yaranması, tənzimlənmənin idarəolunmaz hala gəlməsi demək olardı. Bu zaman beynəlxalq hüququn başqa prinsipi-dövlətlərin ərazi bütövlüyünün pozulmaması münasibətlərin əsas tənzimləyicisi kimi çıxış edir. Bu prinsip də BMT əsasnaməsində öz ifadəsini tapıb. Eyni zamanda, Avropada təhlükəsizlik və əməkdaşlıq barədə Yekun Aktında (1975) dövlətlərin ərazi bütövlüyünün pozulmazlığı əsas prinsip kimi xüsusi vurgulanır. Bu iki prinsip, yəni milli müqəddərəti təyin etmə və dövlətlərin ərazi bütövlüyünün toxunulmazlığı çox hallarda, ələlxüsus da Sovetlər Birliyinin çökməsindən sonra baş-başa gəlir. Belə hallarda beynəlxalq hüququn hansı prinsipi əsas götürülməlidir? Yuxarıdakı mülahizələrin məntiqinə əsasən, heç şübhəsiz, dövlətlərin ərazi bütövlüyünün toxunulmazlığı prinsipi. Təsəvvür edək ki, Qafqazda millətlərin öz müqəddərətini təyin etmə prinsipi önə çəkilir və gerçəkləşir. Bu zaman təkcə bu etnopolifonik bölgədə, təxminən 150 dövlət yaranmalıdır (təkcə Dağlıstanda sayı, təxminən 15 min civarında olan yüzə yaxın etnos yaşayır). Belə vəziyyət isə ərazi mübahisələri, coxsayılı münaqişələr, hamının hamı ilə savaşması demək olardı. Milli müqəddərətin təyin olunması prinsipi, dövlətlərin ərazi bütövlüyünün toxunulmazlığı prinsipindən öndə dayansa kiçik Gürcüstan da parça-parça olar və özünün mövcudluğunu qoruyub saxlaya bilməz. Etnik baxımdan dünyanın ən polifonik bölgəsi olan Cənub Qafqazı ermənilər, məhz bu cür xaosa sürükləmək və hansısa xarici dövləti, himayədarı arbitr rolunda bölgəyə gətirmək məqsədi güdür. Paradoksal və araxayık təsir bağışlasa da, Sovetlər dönəmindəki mili siyaset və siyasi-inzibati ərazi bölgüsü Cənub Qafqaz üçün hələ ki, ən optimal bölgü sayıla bilər. BMT-nin sabiq baş katibi Butros-Butros-Qalinin fikri bu məsələ ilə bağlı maraqlı bir örnəkdir: «Mütəqəd və müstəsna suverenliyin zamanı keçdi, onun nəzəri konsepsiyaları gerçəklilikdə özünü heç zaman doğrultmadı... Əgər hər etnik, dini və dil qrupu öz dövlətini qurmaq iddiası ilə çıxış etsə, parçalanmanın həddi-hüdudu olmayıacaq və bu zaman sülh, təhlükəsizlik və iqtisadi rifaha çatmaq çox çətin olacaq». Milli dövlətin yaranması asan məsələ deyil. Milli dövlət mili mədəniyyətdən yaranır. Onun formallaşması üçün bir sıra vacib şərtlər var: mili mədəniyyətin gücü, enerjisi; müstəqil iqtisadiyyatın yaradılması imkanlarının mövcudluğu; əhalinin sayı, onun sosial rifahının, təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün yetərli güc; təbii resursların mövcudluğu və s. Hazırda dünyada qloballaşma prosesi gedir. Bu prosesin fəlsəfəsi «vahid dünya dövlətinin» yaranması, başqa sözlə mili dövlətlərin, sərhədlərin, gömrüyün zəifləməsi, vahid iqtisadiyyatın, valyutanın, dünya proseslərini idarə edən siyasi təşkilatların meydana gəlməsidir.

Milli dövlət quruluşunun əsas formaları

Tarixdə mili dövlət quruluşunun üç forması var: unitar dövlət, konfederativ dövlət, federativ dövlət. Unitar dövlət. «Unitas»-latınca birlik deməkdir. Unitar dövlət vahid, bütöv dövlət quruluşu formasıdır. Bir qayda olaraq unitar dövlətdə bir konstitusiya, bir vətəndaşlıq, bir ali hakimiyyət orqanı sistemi mövcuddur. Unitar dövlət inzibati- 141 ərazi vahidlərinə bölünür, suverenliyin hər-hansı əlamətlərini tanımır. Unitar dövlətin tərkib hissələri (vilayət, rayon və s.) mərkəzi orqanlar tərəfindən qəbul edilən qərarlar əsasında idarə olunur. Onun ərazisi yerli əhalinin və yerli orqanların icazəsi olmadan ümumdövlət qanunları ilə dəyişdirilə bilər. Unitar dövlət ərazisində məhdud suverenliyə malik mili muxtar qurumlar varsa, bu zaman müəyyən istisnalar mümkündür. Unitar dövlət quruluşunun iki növü var: mərkəzləşmiş və əksmərkəzləşmiş. Mərkəzləşmiş unitar dövlətlərdə bölgə rəhbərləri mərkəzi hakimiyyətin iradəsi ilə formalasılır (məsələn, Hollandiya, Qazaxıstan, Özbəkistan və s.). İkinci formada bölgə orqanları mərkəzi hakimiyyətlərdən asılı olmadan formalasılır, ancaq ümumdövlət qanunları əsasında fəaliyyət göstərir (məsələn, Fransa, İspaniya, İtaliya, Yaponiya, Yeni Zelandiya və s.). Unitarlıq müasir dünyada daha geniş yayılmış dövlət forması hesab olunur. Konfederativ dövlət. «Confoederatio» - latinca ittifaq, birləşmə mənasını verir. Konfederativ dövlətin üzvləri tam mənada öz suverenliklərini saxlayır. Onun əsas məqsədi üzv dövlətlərin təhlükəsizliyini və ərazi bütövlüyünü təmin etmək üçün xarici siyasetdə və hərbi-müdafıə sahəsində uğur qazanmaqdır. Daxili problemlərə gəldikdə isə konfederativ dövlətlər, adətən, gömrük tarifinin, vahid rabitənin və başqa ikinci dərəcəli strukturların bərqərar olunması ilə kifayətlənir. Konfederativ dövlətlərdə ümumi qanunverici və icraedici orqan olmur. Doğrudur razılaşdırılmış xarici siyaset yürütmək üçün, bir qayda olaraq müəyyən orqanlar, institutlar, vəzifələr təsis edilir. Amma onların konfederasiyanın subyektləri üzərində hakimiyyətləri yoxdur. Konfederativ orqanların razılaşma və konsensus əsasında qəbul etdikləri qərarlar, konfederasiya subyektlərinin mərkəzi hakimiyyət orqanlarının təsdiqindən sonra qüvvəyə minir. Konfederasiya subyektləri belə qərarları ləğv etmək, qəbul etməmək hüququnu özündə saxlayır. Yuxarıda deyilənlər yaxın tarixin təcrübələridir. ABŞ (1781-1789), İsveçrə (1815-1848), İsveç və Norveç (1905-ci ilə qədər), Avstriya-Macarıstan (1918-ci ilə qədər), Misir və Suriya-Birləşmiş Ərəb Respublikaları (1958-1961), Qəmbiya və Seneqal (1982-1989) vaxtıylə konfederativ dövlətlər idi. Lakin bu dövlətlərin daxilindəki ziddiyyətlər onların get-gedə unitar, yaxud federativ qurumlarla əvəzlənməsinə gətirib çıxardı. Hazırda ancaq bir konfederasiya mövcuddur: Avropa Birliyi. Bəzən MDB-ni də konfederasiya hesab edirlər. Lakin bu nə hüquqi, nə siyasi baxımdan konfederasiya sayla bilməz və perspektivdə də onun konfederativ bir qurum şəklini alması imkansız görünür. Federativ dövlət. «Federatio»-birlik, ittifaq deməkdir. Federasiya, müəyyən hüquqi və siyasi müstəqilliyyə malik olan dövlətlərin ittifaqıdır. Milli (linqvistik) amillərdən asılı olaraq federasiya strukturlarının müəyyənləşməsi bir-birindən fərqlənir: a) əraziyə görə formalasılan federasiya (ABŞ, Avstraliya, Avstiriya, Almaniya, Argentina, Venesuella, Braziliya, Meksika); b) mili əsaslara görə formalasılan federasiya (Hindistan, Belçika, Pakistan, Nijeriya); c) mili və ərazi qarışığının əsasında formalasılan federasiya (Rusiya, Kanada, İsveçrə). Hazırda dünyada 20 federativ dövlət var. Bütün federativ dövlətlərin əsaslandığı baza prinsipləri, təxminən, beşdir: 1) federal qanunvericiliyin alılıyi; 2) dövlət quruluşunun əsaslarının vahidliyi; 3) insanların, əmtəənin və s. bütün federasiya ərazisində maneəsiz hərəkəti, federasiyadaxili subyektlərin sərhədlərinin dövlət sərhəddi hesab olunmaması; 4) federasiya subyektlərinin statuslarının birtərəfli qaydada dəyişdirilməsinə qoyulan qadağa; 5) dövlətin ərazi bütövlüyünün pozulmaması, yəni federasiyanın bir subyektinin federasiyadan ayrılmamasının qadağan olması. Bunlardan əlavə: - federasiya daxili sərhədlər, ancaq onun subyektlərinin razılığı ilə dəyişdirilə bilər; - federasiya

subyektləri məhdud siyasi müstəqilliyyə malikdir; - ali qanunverici orqan iki palatadan ibarət olur-biri subyekti, digəri ümummilli təmsilciliyi həyata keçirir; - federasiya konstitusiyası ilə, subyektin konstitusiyası bir-biri ilə ziddiyət təşkil etməməlidir; - federasiya subyektləri beynəlxalq hüququn subyekti deyil, amma xaricdə elmi-mədəni nümayəndəlik hüququna malikdir. Bütün bunlara baxmayaraq federasiyaların siyasi və hüquqi mənzərələri dəyişməz deyil. O zaman-zaman təkmilləşir, inkişaf edir.

Respublika Konstitusiyasına görə Azərbaycan unitar dövlətdir. Konstitusiyanın 1-ci maddəsində deyilir: «Azərbaycan xalqı Azərbaycan Respublikası ərazisində və ondan kənarda yaşayan, Azərbaycan dövlətinə və onun qanunlarına tabe sayılan Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarından ibarətdir; bu isə beynəlxalq hüquqla müəyyənləşdirilmiş normaları istisna etmir». Maddə 5-də deyilir: «Azərbaycan xalqı vahiddir. Azərbaycan xalqının vahidliyi Azərbaycan dövlətinin təməlini təşkil edir. Azərbaycan Respublikası bütün Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının ümumi və bölünməz vətənidir» Hazırda Azərbaycan üçün əsas milli ideya «Azərbaycançılıq» ideyasıdır. Dünyada azərbaycanlıların ümumi sayı 50 milyona yaxındır. Lakin bu böyük toplumdan cəmi 10 milyonu müstəqil dövlətin vətəndaşıdır. «Azərbaycançılığın» fəlsəfəsi dünya azərbaycanlılarının enerjisini, potensialını Azərbaycanın inkişafının və təhlükəsizliyinin təmin olunmasına səfərbər etməkdir. Milli ideya böyük siyasi gücə malikdir. Onun köməyi ilə millət öz müstəqilliyi qazanır, suverenliyinə nail olur, tərəqqisini və təhlükəsizliyini təmin edir.

Mövzu 7 Siyasi liderlik və siyasi elita

Plan

- 1.Siyasi lider və liderlik**
- 2.Siyasi liderlərin təsnifatı**
- 3.Siyasi liderlərin funksiyaları**
- 4.Siyasi elita**

Ədəbiyyat

1. Віятр Е. Сосиологія політических отношений. Москва, 1999
2. Іскендərzadə E. Lobbiləşdirmənin əsasları. Bakı. 2001
3. İbrahimli X.C. Diaspor və lobbiçilik. "Ayna"10.06.2001
4. Лавриенко В.Н. Политология. Москва, 2006
5. Марченко М. Политология. Москва, 1999
6. Siyasi plüralizm və çoxpartiyalı demokratiya. Bakı, 1996
7. Siyasi elita. Bakı, 1996 8. Siyasi lider. Bakı, 1996
9. Siyasi liderlik. Bakı, 1999
10. Fatmagül Bektay. Politikanın Çağrısı. İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2010

Siyasi lider və liderlik

Politoloji lügətdə lider (aparıcı) başqasına təsir göstərmək, müştərək fəaliyyəti təşkil etmək qabiliyyətinə malik olan və toplum maraqlarını istiqamətləndirməyi bacaran şəxs hesab olunur. İstənilən cəmiyyətin inkişafı liderin yetişməsinə gətirib çıxarır. Buna görə də liderlik də siyaset qədər qədimdir. Lider təşkilatın, qrupun, bütövlükdə cəmiyyətin nüfuzlu, həm də sosial proseslərdə mühüm rol oynayan üzvüdür. Lider anlayışı liderlik anlayışı ilə sıx bağlıdır, başqa

sözlə biri digərinin yaradıcısıdır. Liderlik nüfuz, hakimiyyət və başqaları üzərində nəzarət demək olsa da, istənilən təsir və ya nüfuz liderliyi təmin etmir. Belə nüfuz və təsirə sahibi olmaq üçün lider, ən azı üç xüsusiyyətə malik olmalıdır. Birinci, təsir ardıcıl və daimi olmalıdır. Birdəfəlik təsir göstərən adam, təkcə bu əlamətə görə lider hesab oluna bilməz. İkinci, liderin rəhbərlik təsiri bütün qrupa, təşkilata, cəmiyyətə sirayət etməlidir. Siyasi liderliyin mühüm xüsusiyyəti onun təsirinin irimiqyaslı və əhatəli olması ilə bağlıdır. Üçüncüsü, siyasi lider nüfuz üstünlüyü ilə fərqlənməlidir. Lider və onun arxasında gedənlər arasında münasibətlərə qeyri-bərabərlik, liderin qrup üzvlərinə təsirinin bir istiqamətliliyi xasdır.

Dünyada siyasi liderlərin əksəriyyəti kişilərdir. Statistik məlumatlara görə dünya parlamentlərində qadınların təmsilciliyi, təxminən 13%-dir. Şübhə yoxdur ki, şərait Napoleon üçün, Napoleon da şərait üçün yetişmişdi (Cenniqs) Liderlik insanın çox vacib keyfiyyətidir. 1940-cı illərdə Amerika psixoloqu K. Bird belə keyfiyyətlərin 79-nun siyahısını tutdu. Onun təsnifatında təşəbbüskarlıq, humor hissi, özünə inam, dostluq, həmkarlıq və s. xüsusiyyətlər mühüm yer tuturdu. Digər bir psixoloq - R. Stoqdill bu əlamətlərin sayını bir qədər də artıraraq, belə qənaətə gəldi ki, xüsusiyyətlərin sayı artıraqca onlar arasında ziddiyyətlər də çoxalır. Siyasi parktika göstərir ki, lider bəzən, bir-iki vacib keyfiyyətlə də lider ola bilir. Məsələn, prezident D. Eyzenhaueri lider edən iki əsas keyfiyyət var idi: mərdlik və cəsarət. Siyasi lider təşkilatın, qrupun, cəmiyyətin ən nüfuzlu üzvüdür. O, siyasi proseslərə və situasiyalara xüsusi təsir göstərmək qabiliyyətinə malikdir. Siyasi liderin əsas xarakterik cizgiləri aşağıdakılardır:

- kəskin ağıl, siyasi intuisiya;
- təşkilatçılıq istedadı;
- natiqlik qabiliyyəti;
- siyasi iradə, məsuliyyəti öz üzərinə götürmək bacarığı;
- populyarlıq, insanların rəğbətini qazanmaq bacarığı;
- siyasi qrupların əksəriyyətinin xoşuna gələn aydın siyasi programın olması;
- münaqişələrdən qaçmaq, onu idarə və həll etmək bacarıbəği və s.

Liderliyi yer, vaxt, şərait də müəyyənləşdirir. Şəxsiyyət bu amillərə adekvat davranışanda lider ola bilir. Cenniqs yazırıdı: «Şübhə yoxdur ki, şərait Napoleon üçün, Napoleon da şərait üçün yetişmişdi». Siyasi liderliyin mahiyyətində insanın psixoloji təbiəti də dayanır. Bəzən insanda ayrı-ayrı natamamaqlıq kompleksləri özünü bürüzə verir və fərd bu kompleksləri, başqa sözlə zəif cəhətlərini tamamlamaq, əlavə güc qazanmaq üçün siyasi hakimiyyətə can atır. Psixoanalitiklərin mülahizələrinə görə liderliyin mənşəyində şüuraltı seksual aludəçilik dayanır. Sublimasiya (transformasiyaya bənzəyir, lakin onun eyni deyil) prosesində o yaradıcılığı və liderliyə çevirilir, daha dəqiq ifadə olunsa liderliyin və yaradıcılığın hərəkətverici qüvvəsi, motivasiyası rolunu oynayır.

Liderlik seçicilər, tərəfdarlar, fəallar və liderlər arasında münasibətlərin xüsusi növüdür.

Siyasi liderlərin təsnifatı

Maks Veber siyasi liderləri aşağıdakı kimi təsnif edir:

1. Ənənəvi liderlər. Belə liderlər tarixdən gələn irsi imkanlara görə lider olurlar.
2. Rasional-leqal liderlər. Belə liderlər açıq mübarizədə öz qabiliyyətləri, şəxsi keyfiyyətləri ilə, demokratik seçeneklərə ortaya çıxırlar.
3. Harizmalı liderlər. Belə liderlər insanların inamı əsasında ortaya çıxırlar. Bu inama görə lider fövqəladə qabiliyyətlərə və imkanlara malikdir, hətta möcüzələr belə törədə bilər. Harizmalı liderlərə aşağıdakı əlamətlər xasdır:

- imic-insanlar ya liderin fövqəladə qabiliyyətlərinə inanır, ya da ki, həmin qabiliyyətlər konkret mədəni dəyərlər baxımından yüksək qiymətləndirilir;

- razılıq-insanlar liderin bəyanatlarına, ideyalarına inanır (ən azı ona görə ki, bunların müəllifi liderdir);
- mütəşəkkilik-lider məhz belə istədiyinə, yaxud belə «komanda» verdiyinə görə insanlar mütəşəkkillidir;
- emosiyalar-çox halda lider-tərəfdar münasibətlərinə emosiyalar hakimlik edir, tərəfdarlar öz liderlərinə kortəbii inamları, sədaqətləri ilə bağlı olurlar.

Harizmali liderlər çox vaxt ekstremal situasiyalarda yetişir. İ. Stalin, Mao Tsze Dun, Şarl de Qoll harizmali liderlər idi.

Amerika politoloqu R. Taker liderləri üç qrupa bölür: konservatorlar, islahatçılar, inqilabçılar. Konservatorlar ictimai həyatın mövcud formasını saxlamağa çalışır. Konsevativ liderə yaxşı örnek U. Çörçillidir. 1936-cı ildə Almaniya ilə ittifaq bağlamağın məqsədə uyğun olmadığını o, məhz konservativ mülahizələrlə əsaslandırdı: «400 il ərzində İngiltərənin xarici siyaseti kontinentdə ən güclü, təsirli və aqressiv dövlətə qarşı dayanmağa yönəlib». İslahatçılar, ilk növbədə, hakimiyyət strukturlarında geniş islahatlar aparmaqla mövcud sosial-siyasi şəraiti dəyişdirməyə can atırlar. Çin lideri Den Syaopin belələrindəndir. İngiləbçilər isə islahatlarla şəraiti dəyişdirməyin qeyrimükənlüyü qənaətində olur və hər şeyi fundamental olaraq yenidən qurmağa çalışır. Bu cür liderə örnek Kuba Respublikasının başçısı Fidel Kastrodur.

Hermann liderliyi stilinə görə də dörd yerə böлür: - «yanğınsöndürənlər» ən aktual, «yanan», qaynar problemlərin həlli ilə məşğul olmağa üstünlük verirlər;

- «bayraqdarlar» kütlələri cəlb etməyə, onları arzu və ideallarla silahlandırmağa meyl göstərirlər;
- «tacirlər» kütlələri öz planlarının cəlbedici olduğuna inandırmağı bacarırlar;
- «xidmətçilər» öz silahdaşlarının, tərəfdarlarının maraqlarını müdafiə etməyə üstünlük verirlər.

Liderlər öz miqyaslarına görə dörd qrupa bölünür: ümumilli lider; hər hansı bir sinfin, zümrənin lideri; ayrıca bir etnosun lideri; təşkilatın, hərəkatın lideri.

Siyasi liderlərin funksiyaları

Müasir politoloqlar siyasi liderlərin 6 vacib funksiyasını göstərir.

1. Analitik funksiya. Lider yaranmış şəraiti dərindən və hərtərəfli analiz etməli, obyektiv və subyektiv amilləri nəzərə almalı və bunlara müvafiq olaraq gerçək fəaliyyət programı hazırlayıb, onu həyata keçirməlidir.

2. Təşkilatlılıq funksiyası. Lider qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün öz tərəfdarlarını, kütlələri səfərbər etməyi, xalqın müxtəlif təbəqələrini birləşdirməyi, komandasını formalasdırmağı, siyasi fəaliyyəti planlaşdırmağı və işin icasına nəzarət etməyi bacarmalıdır.

3. İnteqrativ funksiya. Lider ümummili maraqlar, dəyərlər və ideallar ətrafında müxtəlif siyasi qüvvələrin, qrupların, təbəqələrin konsolidasiyasına nail olmalıdır. Bu mənada Amerika prezidenti F. D. Ruzvelt cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrini və siyasi qüvvəlləri xüsusi bacarıqla ümummilli maraq ətrafında birələşdirən, koalisiya yaradan hakimiyyət uстası idi.

4. Yenilikçilik (novatorluq) funksiyası. Lider yeniliyin təşəbbüskarı olmalıdır. Bu mənada böyük innovasiyalar konsepsiyasının müəllifi kimi F. D. Ruzvelti, «ümumavropa evi» ideyasının müəllifi kimi Ş. de Qollu, «xalq kapitalizmi» konsepsiyasının müəllifi kimi M. Tetçeri, «Yurdda sülh, cahanda sülh!» konsepsiyasının müəllifi kimi M. K. Atatürk örnək göstərmək olar.

5. Kommunikativ funksiya. Lider hakimiyyətlə cəmiyyətin müxtəlif təbəqələri arasında dayanıqlı əlaqələr qurmağı bacarmalıdır. Bu mənada yenə də F. D. Ruzvelt örnək liderlərdəndir.

1930-cu illərdə o «Yeni kurs» adlanan siyasətlə cəmiyyətin bütün təbəqələri arasında bağlar yaratdı və Amerikani dəhşətli iqtisadi böhranın caynağından qurtardı.

6. Ədalətin, qanunun, nizamın təminatçısı olmaq funksiyası. Ədaləti, qanunun aliliyini və nizam-intizamı təmin edə bilməyən lider insanların rəğbətini qazana və nəticə etibariylə lider ola bilməz.

Siyasi elita

Elitlər haqqında ilk nəzəriyyələr XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində meydana gəldi. «Elita» latınca seçmək mənasını verir. Ümumilikdə isə bu termin cəmiyyətdə yüksək mənsəb, nüfuz, sərvət sahibi olanlara şamil edilir. Elita insan fəaliyyətinin bütün sferalarında, o cümlədən siyasətdə mövcuddur.

Siyasi elitanın mövcud olma səbəbləri:

- insanların psixoloji və sosioloji qeyri-bərabərliyi, onların qeyri-bərabər imkan və qabiliyyətləri, siyasətdə fərqli iştirak arzuları;
- əmək bölgüsü qanununun mövcudluğu;
- kütlələrin siyasi passivliyi, əsasən siyasətdən kənar olan maraqlar;
- əmək fəaliyyətinin müəyyən sosial üstünlükələr əldə etmək üçün geniş imkanlar açması.

Siyasi elitanın tipologiyası:

- idarəedən elita - birbaşa dövlət hakimiyyətinə sahib olur;
- yüksək elita - dövlət əhəmiyyətli qərarlar qəbul edir;
- orta elita - ictimai fikrin barometri rolunu oynayır;
- inzibati, xidmətçi elita, yaxud bürokratlar.

Tarixən evolyusiya olunan elita tipləri:

- industrialaqədərki cəmiyyət; - industrial cəmiyyət (maliyyə oliqarxları);
- postindustrial cəmiyyət (intellektual elitameritokratiya).

Elitlər haqqında mövcud olan konsepsiyanlar aşağıdakılardır:

1. Makiavelli nəzəriyyəsi

Bu nəzəriyyəyə görə elita cəmiyyəti idarə edir. Onlar «aslanlara» və «tülkülərə» bölünürələr. Aslanlar sərt qərarlar qəbul etməyi xoşlayır, siyasətdə zora, inzibati üsullara, tülkülər isə hiylələrə və manevrlərə üstünlük verir.

2.Q. Moska, V. Pareto, R. Mixels konsepsiyanları.

«İdarəedən elita» konsepsiyanının müəllifi Q. Moska qeyd edirdi ki, idarəedən elita əvvəlcə hakimiyyətə sahib olur, sonra isə bütün siyasi funksiyaları yerinə yetirmək üçün siyasi monopoliya yaradır. Bu zaman onlar hakimiyyətin verdiyi bütün imkan və səlahiyyətlərdən istifadə edirlər. Q. Moska idarəedən elitanı «mütəşəkkil azlıqın qeyri-mütəşəkkil çoxluq» üzərində hökmranlıq edən qrup hesab edir. Bu mənada siyaset elmlərinin vəzifəsi idarəedən elitanın hakimiyyətə gəldiyi şəraiti, üsulları və onu əldə saxlama qaydalarını öyrənməkdir. Q. Moskanın qənaətinə görə heç bir mədəni cəmiyyətdə idarəedən elita öz hakimiyyətini faktiki hökmranlıq şəklində təsdiq etmir. Elita öz hakimiyyətini əxlaqi və hüquqi prinsiplərlə möhkəmləndirir.

V. Paretonun idarəedən elita, yəni «aristokratiya» konsepsiyası bir qədər psixoloji xarakteri ilə seçilir. O, aristokratianın xarakterik xüsusiyyəti kimi psixoloji keyfiyyət və qabiliyyət məsələrinə diqqəti cəlb edir. Məhz bu keyfiyyətlərin hesabına hakimiyyətdə enerjili, qabiliyyətli, güclü insanlar qalır. V. Paretoya görə bütün müasir cəmiyyətlər idarəedən elitlərin təbiətinə görə fərqlənirlər. Çoxluğu idarə edən azlıq hiylə və gücə əl atır. Bu mənada V. Pareto N. Makiavelli nəzəriyyəsini və onun «tülkülər», «aslanlar» bölgüsünü təqdir edir.

Alman mütəfəkkiri R. Mixels cəmiyyətin elitar differensiasiyası kimi «oliqarxiyanın dəmir qanunu» konsepsiyasını irəli sürdü. Bu qanuna görə istənilən təşkilat (hətta ən radikal təşkilat da) labüdən idarəedən azlığa və idarə olunan çoxluğa bölünür. Beləliklə, idarəetmə strukturunun bürokratlaşması, idarəedən elitanın, çoxluqda qalan təşkilat üzvlərinə nisbətən böyük üstünlük'lərə malik olan liderlərin formalaşması prosesi gedir.

Q. Moska, V. Pareto, R. Mixels konsepsiyaları ümumiləşdiriləndə belə nəticə çıxır ki:

- cəmiyyət idarə edən azlığa və idarə olunan çoxluğa bölünür;
- elita başqaları üzərində hakimlik edən mütəşəkkil qrupdur;
- istənilən cəmiyyətin siyasi inkişafı siyasi elitadan asılıdır;
- siyasi elitanın əsas təyinatı vacib siyasi qərarlar qəbul etməkdir;
- elitlər «günəş altında isti yer» uğrunda mübarizə aparır və bir-birlərini əvəz edirlər.

Q. Moska, V. Pareto, R. Mixels konsepsiyaları elitlər haqqında müasir konsepsiyanın meydana gəlməsinə təkan verdi.

3. Müasir konsepsiyanlar elitlərin sahib oduqlar dəyərlərə önəm verir ki, bu məktəbin görkəmli nümayəndələrindən biri İspaniya filosofu Xose Orteqa Qassetaya sayılır. X.O. Qassetaya görə elitlər «daxili imperiativlərə» qulaq asaraq yaxşı, özünə qarşı tələbkar insan olmağa çalışır, kamilliyyə can atır. Onlar cəmiyyətin yaradıcı, məhsuldar və faydalı hissəsidir, başqalarından, yəni çoxluqdan yüksək intellektual qabiliyyətləri, əxlaqi keyfiyyətləri ilə seçilir.

Rus filosofu N. Berdyayev də mənəvi-ruhani dəyərlərə önəm verən məktəbin nümayəndələrindəndir. N. Berdyayevə görə tarixdə «mənəvi qanun» yaşayır və bu qanun «ruhun seçilmiş şəxsiyyətlərdə təzahürünü təmin edir». Bu şəxsiyyətlərdən, ruhani və fiziki üstünlüyü, xeyirxahlıq, səxavətlilik, insana və bəşəriyyətə xidmət etmək, ləyaqətlilik kimi keyfiyyətlərə malik olan qrup - aristokratiya formalaşır. Aristokratiya bir neçə pilləli olur. Ən yüksək pillədə dayananlar isə «gerçek aristokratiyadır». Onlar da iki növə bölünür: zahiritarixi planda fəaliyyət göstərən aristokratiya (ekzoteristlər); daxili planda fəaliyyət göstərən ruhani aristokratiya (ezoteristlər). N. Berdyayev nəzəriyyəsinə görə, elitlərin çekisi cəmiyyətdə 6%-dən aşağı düşəndə, həmin cəmiyyətdə tənəzzül başlayır. (1917-ci ildə Azərbaycanda 2000 universitet təhsili alan mütəxəssis var idi. 1920-ci il bolşevik işgalindən sonra ölkədə cəmi 25 nəfər ali təhsilli mütəxəssis qalmışdı və bu sonrakı onilliklər üçün böyük fəsadlır yaratdı.)

4. Struktur-funksional yanaşma.

Bu yanaşmanın tərəfdarları ilk dəfə hakimiyyət strukturu sistemindəki sosial statusu elitlərin əsas keyfiyyəti kimi təqdim etdilər. Bu baxışların tərəfdarları Amerika politoloqları Harold Lassuel və Seymour Lipset elitlərə, yüksək sosial mənsəbə sahib olan və vacib institutlarda, təşkilatlarda həllədici komanda mövqeyi tutan insanları daxil edirlər. Onlar cəmiyyətdə vacib idarəcilik funksiyalarını yerinə yetirir, inkişafa əsaslı təsir göstərirlər. Q. Lassuelə görə siyasi qərarların hazırlanmasında və qəbul edilməsində intellektual biliklər həllədici rol oynayır. Buna görə də o, siyasi elitə yəqsək intellektual biliklərə sahib olan insanları aid edirdi.

5. Liberal yanaşma.

Bu yanaşmanın müəllifi Avstriya sosioloqu Yozef Alois Şumpeter və Amerika politoloqu Carlz Rayt Mills sayılır. Liberallar öz demokratikliyi ilə seçilir və elitlər barədə klassik sərt nəzəriyyələri qəbul etmirlər. Onlara görə elitlər sərt rəqabət şəraitində formalaşır. Bu məntiqlə demokratiya rəqabəti sevdiyindən, elitlər də liberal demokratiyanın müdafiəçiləri rolunda çıxış edir. Y. A. Şumpeterin rəqabət elitarizmi konsepsiyasına görə elitlərin seçkilərdəki yarışı özünəməxsus siyasi bazar yaradır. Bu bazarda hakimiyyət əldə etməyə can atan siyasetçi sahibkar, seçicilər isə alıcı qismində çıxış edir. C. R. Mills liberal konsepsiyanı müdafiə edir,

idarəedən elita konsepsiyasına tənqidi yanaşırıdı. Onun fikrincə müasir elitlər ağıllı komandaya malik olan insanlar qrupudur. Mills elitanın əsas əlaməti kimi mənsəb məsələsinə xüsusi diqqət yetirir. O yazırıdı: «Nə qədər çox mənsəbə sahibinizsə, onu o qədər də çox əldə edə bilərsiz».

6. Plüralist elitlər konsepsiyasına görə:

- rəhbərlikdə təmsil olunma yüksək sosial statusla yanaşı, fərdi qabiliyyətləri, bacarıqları da inkişaf etdirir;

- cəmiyyətin elitlərə və kütlələrə bölgünməsi şərti və müvəqqətidir;
- demokratik cəmiyyətlərdə elitlər hakimlik etmir, idarə edirlər;
- elitlər çoxdur və onların çoxluğu əməyin ictimai bölgüsü ilə müəyyənləşdirilir.

7. Sol liberal konsepsiyalara görə:

- elitlər mütəşəkkil və tərkibi müxtəlif qruplardır;
- onlar fərdi keyfiyyətlə deyil, komanda keyfiyyəti ilə seçilir;
- öz şəxsi hakimiyətlərini təmin etməyi bacarırlar;
- elitlər yaxın əhatə dairəsindən formalaşır.

Deyilənləri yekunlaşdıraraq belə qənaətə gəlmək olar ki, elitlər haqqında bütün konsepsiyalarda vahid cəhətlər, fərqli cəhətlərdən çoxdur. Mütəxəssislərin, demək olar ki, mütləq əksəriyyəti bu qənətdədir ki, cəmiyyətdə daim azlıqda olan elitlər: siyasetin özü qədər qədimdir, eyni zamanda, ictimaiyyəti münasibətlər qaldıqca bu bölgü də qalacaq; onlar üstün intellektual imkanları, mənəvi-əxlaqi dəyərləri, qabiliyyətləri ilə mütləq çoxluqdan seçilir, onu yönəldir, idarə edirlər; elitlər cəmiyyətdə nüfuzları, sosial-siyasi və maddi mövqelərinə görə başqaqalarından fərqlənirlər; ictimai münasibətlərin, siyasi şəraitin tələblərinə uyğun olaraq davamlı şəkildə yeniləşir və cəmiyyətin inkişafına yenilik gətirir, bu inkişafa təkan verirlər.

Mövzu 8 Xarici siyaset və qloballaşma

Plan

1.Xarici siyasetin metod və vasitələri. Beynəlxalq siyasi münasibətlər

2. Siyasi münaqışlər

3.Qloballaşma: mədəniyyətin toqquşması, yoxsa dialoqu?

4. İqtisadi integrasiya qloballaşmanın əsas təminatçısıdır

Ədəbiyyat

1. Ahu Tunçel. Bir siyaset felsefesi. İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2010
2. Ашрафи Х Придат глобализации человеческое лицо. Ф. Науман фонд. Потсдам-Бабелсберг, 2001
3. Богомолов О. О неолиберализме. Международный жизнь, 1999, № 2
4. Кристиан Нюрнберг. Диктатура инвестеров. Ф. Науман фонд. Потсдам-Бабелсберг, 2001
5. Лавриенко В.Н. Политология. Москва, 2006
6. Махбубани К. Остальной Запад. Ф. Науман фонд. Потсдам-Бабелсберг, 2001
7. Мазруи А. Претендент на универсализм: западная культура в эпоху глобализации. Ф. Науман фонд. Потсдам-Бабелсберг, 2001
8. Meltem Ünal Erzen. Tarihi, Kültürel ve Sosyal Paradigmaları. Ankara, 2011

Xarici siyasətin metod və vasitələri

Xarici siyasət də hakimiyyət uğrunda mübarizədir. Onun məqsədi «milli maraqlar» termini ilə müəyyənləşir və münasib gücdə ifadəsini tapır (H. Morgentau) Xarici siyasət dövlətin beynəlxalq arenada başqa subyektlərlə, dövlətlərlə, təşkilatlarla, hərəkatlarla münasibətlərinin tənzimlənməsi istiqamətində fəaliyyətidir. Xarici siyasətdə minimum iki tərəf iştirak edir. Əsas subyektlər-xalqlar, dövlətlər, ictimai hərəkatlardır. Xarici siyasətin əsas məqsədi: - daxili siyasi kursun təminatı üçün xarici siyasət vasitəsiylə əlverişli mühit və təminatlar formalaşdırmaq; - beynəlxalq hüququn və münasibətlər sisteminin müəyyənləşdiriyi xarici siyasət vəzifələrini yerinə yetirmək. Xarici siyasət dövlətlər arasında diplomatik münasibətlərin bərqərar olması ilə həyata keçirilir. Eyni zamanda, dövlətlər beynəlxalq təşkilatlarda öz nümayəndəliklərini açır, müxtəlif birliklərdə təmsil olunurlar. Hazırda dünyada 200-dən artıq dövlət mövcuddur və onların əksəriyyətinin arasında müxtəlif səviyyəli diplomatik münasibətlər mövcuddur. Münaqişə vəziyyətində olan dövlətlər arasında isə belə münasibətlər, bir qayda olaraq münaqişələr tənzimlənəndən sonra qurulur. Məsələn, Türkiyə-Ermənistan, Azərbaycan-Ermənistan, İran-ABŞ, İran-İraq və s.

Xarici siyasət aşağıdakı metod və vasitələrlə həyata keçirilir:

- ikitərəfli və çoxtərəfli müqavilə və razılaşmaların hazırlanması, bağlanması;
- dövlətin xarici və daxili siyasətinin inkişaf imkanlarına yardım göstərmək;
- başqa dövlətlərlə əlaqələrin güclənməsi naminə, hər hansı bir dövlətin tam və qismən blokadmasına hazırlaşmaq, onu həyata keçirmək;
- mühərbiyə hazırlaşmaq, hərbi əməliyyatların həyata keçirilməsi üçün əlverişli beynəlxalq şəraitin təmin olunmasına çalışmaq.

Beynəlxalq siyasi münasibətlər

Dünyanın siyasi prosesləri-institutlarının, sosial toplumların, təşkilatların, qrupların, ayrı-ayrı fəndlərin bu və ya digər siyasi məqsədləri həyata keçirmək üçün göstərdikləri fəaliyyətlərin məcmuyudur. Proseslər bir ölkədə, regionda, qlobal masstabda gedə bilər.

Dünyadakı siyasi proseslərin xarakterik cizgiləri:

- tarixi zərurətin təzahürü olan inqilabi və evalyusion başlanğıclar sintezdə çıxış edir;
- proseslər ziddiyətli, çətin proqnozlaşdırılan, spontan, düşünülmüş, planlaşdırılmış və kortəbii olur;
- istər proqress, istərsə də regress alternativli olur;
- xarici amillər daxildəki proseslərə təsir göstərir;
- sosial bazanın genişlənməsi, siyasətin forma, mexanizm və vasitələrinin, strukturunun dəyişilməsi;
- hadisələrin ziddiyətliliyi. Dünya birliyi çərçivəsində siyasi proseslərin episentri kimi beynəlxalq münasibətlər sistemi çıxış edir.

Beynəlxalq münasibətlər dünya birliyinin əsas subyektləri arasında siyasi, iqtisadi, sosial, diplomatik, hüquqi, hərbi və humanitar münasibətlərin məcmusudur. Beynəlxalq siyasi münasibətlər iqtisadi münasibətlər ilə sıx şəkildə bağlıdır.

Son zamanlar beynəlxalq münasibətlər sürətlə inkişaf edir. Bu ilk növbədə elmi-texniki tərəqqidə özünü bürüzə verir. Məhsuldar qüvvələr gün -gündən beynəlmilləşir, elm və istehsalat arasında əlaqələr sıxlışır, resursların müdafiəsinə diqqət artır, iqtisadiyyat qənaət prinsipinə dayanır, ekologiyaya diqqət artır, dövlətlər arasında münasibətlər inkişaf etdikcə elm,

mədəniyyət və texnika sahəsində yeni-yeni kəşflər ortaya çıxır. Beynəlxalq münasibətlərin təkmilləşməsi insanların siyasi təcrübəsinin də təkmilləşməsinə imkan yaradır. Münaqişələrin və ziddiyətlərin həllində siyasi vasitələrin rolü daha da artır.

Beynəlxalq münasibətlər öz tipologiyasına görə üç yerə bölünür:

1. F. Martensin xronoloji bölgüsü-bu bölgüyə görə beynəlxalq münasibətlərin inkişafı üç mərhələyə bölünür:

- antik dövr və orta əsrlər, 1649-cu il Vestval sülhünə qədərki dövr. Bu dövr xalqların dağınqliğι və fiziki güclərin hökmranlığı dövrü idi;

- Vestval sülhündən Vyana konqresinə (1815) qədərki dövr. Bu dövr nisbi siyasi tarazlıq dövrü sayılır;

- 1815-ci ildən bu günə qədərki dövr. Bu dövr hüququn hakimliyi, millətləşmə və milli dövlətlərin yaranması dövrü sayılır.

2. İkinci yanaşma Marks və Leninin formasiyalar və siniflərə görə bölgüsünə əsaslanır. Bu bölgüyə görə beynəlxalq münasibətlər 5 formasiyada (ibtidai icma, quldarlıq, feodalizm, kapitalizm, sosializm) öz məzmun və xarakterini dəyişmişdir.

3. Üçüncü yanaşma «Dünya dövlətlərinin» dominant təsiri adlanır (XV əsrin sonu, XX-XXI əsrlər). Bu mərhələ üçün üç dövlət göstərilir: Portuqaliya, Niderland, ABŞ.

Azərbaycanın xarici siyaseti

H. Morgentaunun siyasi reallıq konsepsiyasına görə dövlətin xarici siyaseti aşağıdakı milli maraqlara dayanar: Milli təhlükəsizlik marağı – ölkənin müdafiəsi. Milli iqtisadi maraq – xarici iqtisadi əlaqə. Dünya sistemində möhkəmlənmə marağı-dövlətin mövqeyinin və nüfuzunun beynəlxalq aləmdə möhkəmlənməsi.

Beynəlxalq aləmdə əsas amillərdən biri güc amilidir. Bu amilə aşağıdakılardır: coğrafi mövqe; təbii resurs; sənaye potensialı; hərbi hazırlıq; əhalinin sayı; milli xarakter; mentalitet; milli əxlaq (əhalinin hökumətin siyasetinə münasibəti); milli tarix; diplomatiyanın keyfiyyəti.

Azərbaycanda Xarici İşlər Nazirliyi 1918-ci il mayın 28- də yaradıldı. 1921-ci ildən 1944-cü ilə qədər ölkənin müstəqil xarici işlər nazirliyi olmayıb. Bu funksiyani SSRİ XİN həyata keçirib. İndiyə qədər Azərbaycanda 15 xarici işlər naziri olub, hazırkı nazir 16-cıdır. Azərbaycanda 29 xarici dövlətin, Azərbaycanın isə 51 xarici dövlətdə, beynəlxalq təşkilatda səfirliliyi və konsulluğu fəaliyyət göstərir.

Ölkənin xarici siyaseti ikitərəflilik və çoxtərəflilik prinsipləri üzərində qurulub. Azərbaycanın xarici siyasetinin üstün istiqamətləri:

- Azərbaycanın türk dünyasını integrasiyası (çünki ölkə əhalisinin 90%-ə yaxını turkdilliidir);

- Azərbaycanın İslam dünyasına integrasiyası (çünki ölkə əhalisinin mütləq əksəriyyəti müsəlmandır);

- Azərbaycanın Qərbə integrasiyası, milli təhlükəsizliyin təmin olunması, beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizədə iştirak etmək üçün NATO ilə sıx əməkdaşlığa nail olmaq (çünki ölkənin siyasi yapısı demokratiyadır və beynəlxalq terrorizmdən Azərbaycan da əziyyət çəkir); - Dünya azərbaycanlıları ilə əlaqələrin və integrasiyanın artması (çünki 50 milyonluq dünya azərbaycanlılarının cəmi 10 milyonu müstəqil dövlətdə yaşayır);

- Regional əməkdaşlıq (çünki regionda təhlükəsizlik və stabillik region ölkələri üçün həyati əhəmiyyətə malikdir);

- Azərbaycanla aqressiv davranışlı dövlətlərin aqressiyasının ortadan qaldırılması, bu məqsədlə münasib beynəlxalq mühitin formalasdırılması;

- Azərbaycanın tranzit imkanlarından maksimum yararlanmaq;
- Xəzər hövzəsinə yönəlik siyaset (Xəzər hövzəsinin sülh, təhlükəsizlik hövzəsinə çevrilməsi, Transxəzər enerji dəhlizinin yaranması və təhlükəsizliyi və s.);
- Beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığı maksimum intensivləşdirmək.

Siyasi münaqişələr

Dövlətlər arasında bitib-tükənməyən rəqabət var. Bu rəqabəti yaranan dövlət maraqları, milli maraqlardır ki, mövcud maraqlar münaqişələrin yaranması üçün təbii əsas sayılır. Müasir dövrdə dünya bazarının qloballaşması, ekoloji fəsadların artması tendensiyası, texnologiyanın, əlaqələrin inkişafı, informasiya axınlarının güclənməsi milli maraqların sərhədlərini laxladıb. Bəzən bir dövlətin «həyatı maraqlar» adlandırdığı sərhəd, həmin dövlətin milli sərhəddindən min km.-lərlə uzaqda yerləşir. Əlbəttə, belə vəziyyət özü də münaqişələrin yeni formalarını, yeni xarakterini meydana gətirir və qloballaşmanın məntiqinə uyğun daha mükəmməl beynəlxalq nizamın yaranmasını tələb edir.

Müasir dünyada beynəlxalq nizamın formalaşmasına aşağıdakı amillər pozitiv təsir göstərir:

- iqtisadiyyatın integrasiyası və onun tədricən siyasi müstəviyə keçməsi, siyasi integrasiya prosesinə pozitiv təsir göstərməsi;
- BMT, ATƏT, Avropa Birliyi, Avropa Şurası, NATO, Amerika Dövlətlərinin Liqası, Afrika Birliyi Təşkilatı, İslam Konfransı Təşkilatı, GUAM və s. kimi beynəlxalq və regional təşkilatların sülhyaradıcı rolunun artması;
- qarşılıqlı nəzarət şəraitində hərbi qarşıdurmaların zəifləməsi;
- beynəlxalq hüquqa hörmət vərdişlərinin artması; - xalqlar arasında ünsiyyətin get-gedə artması;
- milli dövlətlərdə demokratikləşmə tempinin yüksəlməsi və s.

Dövlətlərarası iqitsadi, siyasi münaqişələrlə yanaşı XX – XXI yüzilliklərdə yeni, yəni mədəniyyətlər-sivilizasiyalar arası münaqişə forması da gündəmə gəlib. Sovetlər Birliyinin çökməsindən sonra kapitalizm və sosializm sistemləri arasındaki münaqişə ortadan qalxdı, «soyuq müharibə» başa çatdı. Lakin dünyada qlobal münaqişə bitmədi. Bu S. Hantiqtonun 1996-ci ildə nəşr olunan «Mədəniyyətlərin çəşfəsi» kitabı ilə aktuallaşan sivilizasiyalarası münaqişədir. S. Hantiqtona görə sivilizasiyaların qarşılıqlı əlaqəsi sayəsində müasir dünyada qlobal siyaset birinci dəfədir ki, çoxqütbülu xarakter kəsb edir. İndi dünya siyasetində əsas hərəkətverici qüvvə milli dövlətlər və dövlətlərarası qruplardır. Üç böyük hərbi blok arasında qarşıdurma bitəndən sonra, yeddi-səkkiz sivilizasiya arasında rəqabət yaranıb (ABŞ, Avropa, Çin, Yaponiya, Rusiya, Hindistan, Yaxın Şərqi ölkələri). XX əsrə dək dünyadan iki supergücünün rəqabətinin arxasında Yaxın Şərqi və Şərqi Asiyadan bir sıra dövlətləri öz iqtisadi qüdrətini artırıbildi. S. Haqntiqton yazır ki, bütün bunların nəticəsində müasir dünyada regional siyaset etnik münasibətlər, qlobal siyaset isə sivilizasiyalararası münasibət zəminində həyata keçirilir, supergüclərin rəqabəti öz meydanını sivilizasiyaların toqquşmasına 169 verir. Bu zaman münaqişələr siniflər, dövlətlər arasında deyil, müxtəlif mədəniyyət daşıyıcıları olan mədəniyyətlər arasında baş verir.

ABŞ-dakı 2001-ci il 11 sentyabr terror hadisələrindən sonra Əfqanistanda və İraqda başlanan hərb əməliyyatlar, İran və ABŞ arasında ziddiyyətlərin böhran həddinə çatması bir sıra mütəxəssisləri bu qənaətə gətirdi ki, S. Hantiqton öz mülahizələrində və proqnozlaplarında yanılmayıb. Gerçəkdən də bu gün İslam və Xristian dünyası arasında münasibətlər ürəkaçın deyil.

Siyasi münaqişələrin mahiyyətini müəyyənləşdirən əsas amil siyasi rejimin xarakteridir. İqtisadi inkişafda tarazlığın pozulduğu, siyasi-mədəni sahələrdə problemlərin mövcud olduğu totalitar sistemlərdə siyasi münaqişələr aşağıdakı xarakterik xüsusiyyətləri ilə fərqlənir:

1. Siyasi hakimiyyətə yaxınlıq və uzaqlıq məsələsi ilə əlaqəli olan status-rollu münaqişələr.

2. Münaqişələrin gizlədilməsi və boğulması. Məhz bu səbəbdən totalitar regimlər çox vaxt vətəndaş müharibələri, inqilablar, vasitəsiylə, zor tətbiq olunmaqla dağılırlar.

3. Totalitar rejimlərdə siyasi münaqişələr aşırı dərəcədə ideologiyalaşır. İdeologiya tənqiddən uzaq, toxunulması yasaq olan bir sahəyə çevrilir. Fərqli düşüncə daşıyıcıları düşmən kimi qarşılanır. Totalitar rejimlər elm, mədəniyyət, ilahiyyat sahələrini də çərçivəyə salmaqla münaqişə üçün əlavə qaynaqlar yaradır.

4. Məişət səviyyəsində olan ən xırda münaqişələr belə siyasıləşdirilir, hər şeyə siyasi rəng verilir. Hətta qadağan olunmuş ədəbiyyatın saxlanması və oxunması belə dövlətlə vətəndaş arasında münaqişəyə səbəb olur.

5. Münaqişələrin əksəriyyəti sünii və sırinma xarakteri daşıyır. «Qaranlıq otaqda, olmayan qara pişik axtarılır». Kimlərsə «xalq düşmənləri», «millət, vətən xainləri» elan olunur və dövlət aparatı onlarla mübarizəyə səfərbər edilir.

6. Totalitar rejimlər münaqişələrin beynəlmilləşməsində, sahib olduqları ideologiya ilə fərqli ideologiyaların toqquşmasında maraqlıdır. İnqilab ixracı fikri də buradan doğur və nitəcədə daxili münaqişələr beynəlxalq münaqişələrə çevirilir.

Demokratik rejimlərdəki siyasi münaqişələrin xarakterik xüsusiyyətləri isə aşağıdakılardır:

1. Demokratik rejimlərdəki münaqişələr açıq, cəmiyyətə məlum olan münaqişələrdir. Onlar cəmiyyət həyatının əksər sahələrdə bərqərar olan rəqabətlilik prinsipindən qaynaqlanır.

2. Siyasi münaqişələr özünün siyasi sferası ilə çərçivələnir. O vətəndaşların şəxsi həyatına yayılmır, iqtisadi inkişafa təsir göstərmir.

3. Vətəndaşların siyasi hakimiyyətə təsir göstərmək imkanlarına malik olmasına baxmayaraq, demokratik cəmiyyətlərdəki siyasi münaqişələr gərginlik yaratmır. Onların partlayışla nəticələnməsi və zorla həlli ehtimalı azdır.

4. Demokratiya fikir, ideya plüralizmi əsasında formalasdığına görə, münaqişələrin həlli üçün daha çox siyasi vasitələrin tapılmasına şərait və imkan yaradır.

5. Demokratik rejimlərdə status-rollu siyasi münaqişələr, maraqların və dəyərlərin münaqişəsinə nisbətən az əhəmiyyət kəsb edir.

6. Hakimiyyət bölgüsü prinsipi imkan verir ki, hər bir sosial qrup öz maraqlarını müdafiə edə bilsin. Münaqişələrin rəngarəng və müxtəlif miqyaslı olması demokratiyanın güclüdür. Elə buna görə də rəqabətdə olan sosial qruplar və onların maraqları arasında tarazlıq yaratmaq, uzlaşma nöqtələri tapmaq asanlaşır.

7. Demokratiyanın güclü tərəflərindən biri də, münaqişələrin həlli üçün dəqiq prosedurlar, qaydalar, tənzimləyici vasitələrin işlənib hazırlanmasıdır.

Lakin bu deyilənlərə baxmayaraq, demokratiyanın da problemləri yox deyil.

Etnosiyasi münaqişə zamanı qarşıdurmanın sərhəddi etnik xətt üzrə müəyyənləşir. Onların əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

1. Bütün etnosiyasi münaqişələr tərkib mürəkkəbliyi ilə seçilir. Belə münaqişələrin mahiyyəti etnosun öz dövlətçiliyini yaratmağa cəhd göstərməsi ilə bağlıdır. Məhz bu səbəbdən də münaqişə siyasi xarakter kəsb edir. Münaqişənin yaranması üçün konkret bir dövlət tərkibindəki etnosun iqtisadi, sosial, siyasi, kulturaloji, dini planda ayrıseçkiliyə məruz qalması əsas şərtidir. Münaqişənin mürəkkəbliyi deyiləndə də məhz bu amil, yəni sözügedən

istiqamətlərin münaqişəyə ya kompleks şəkildə, ya da onlardan bir neçəsinin sintezdə rəvac verməsi nəzərdə tutulur.

2. Belə münaqişələr yüksək emosional gərginliklə müşaiyət olunur.
3. Etnosiyasi münaqişələrin əksəriyyəti dərin tarixi köklərə malik olur. Əgər onlar olmasa belə münaqişə yaratmaq istəyən tərəf tarixdən hansısa faktları, dəlilləri «tapa» bilir. Buna görə də etnosiyasi münaqişələrdə bir qayda olaraq ərazi iddiaları məsələsi ortaya çıxır.
4. Etnosiyasi münaqişələr yüksək səfərbərliklə müşaiyət olunur. Öz haqları uğrunda mübarizə aparan etnosun bütün üzvləri prosesə qoşulur və onu kütləviləşdirir.
5. Bu münaqişələr əksər hallarda xroniki xarakter daşıyır. Etnosiyasi münasibətlər özü münaqişəli münasibətlərdir.
6. Etnosiyasi münasibətlər kövrək və həssas olduğuna görə belə münaqişələr bir çox hallarda maraqlı xarici qüvvələrin təsiri və gizli dəstəyi ilə baş verir və münaqişəyə girən tərəf iddialarını yuxarıda göstərilən amllərlə əsaslandırmışa çalışır. Məsələn, Sovetlər Birliyinin çökməsi ilə Azərbaycanda erməni separatçılığı baş qaldırdı. Bu münaqişədə yüksək emosional gərginlik özünü bürüzə versə də, «tarixi dəlillərin» və onun nəticəsi kimi ortaya çıxan torpaq, sosial-siyasi, kulturaloji disskriminasiya iddialarının heç bir əsası yox idi. Ermənilərin XIX əsrədə Azərbaycana kütləvi köçürülmələri və sovet dönenlərində muxtar hüquq əldə etmələri, yaşadıqları muxtar qurum tərkibində heç bir ayrı-seçkiliyə məruz qalmamaları, əksinə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində həyat səviyyəsinin Azərbaycanın digər bölgələrinə nisbətən yüksək olması tarixi gerçeklik olsa da, xarici qüvvələr bu həssas məsələdən suiistifadə edərək, sonralar qaynar hərbi əməliyyatlara çevrilən münaqişə törədə bildi.

Qloballaşma: mədəniyyətin toqquşması, yoxsa dialoqu?

Tarixdə qloballaşma ilə bağlı nümunələr çoxdur. Böyük imperiyalar, coğrafi kəşflər qloballaşmanın təməlini qoydu. Sivilizasiyalar arası tanışlıq və əlaqələr yarandı. Bir sıra sivilizasiyaların məhv olub getməsinə isə səbəb olan əsas amil məhz qloballaşmanın əksi olan qapalılıq idi (məsələn, Finikiya sivilizasiyası). Tarixin sonrakı dönenlərində buxar mühərrikləri kəşf olundu, qatarlar, sularda motorların gücü ilə hərəkət sürəti güclənən gəmilər düzəldildi, radio kəşf olundu və qloballaşma tempinin artması üçün instrumental imkanlar meydana gəldi. Başqa sözlə, məkan amili ilə yanaşı qloballaşma üçün vacib olan zaman, yəni sürət amili də meydana gəldi. İnsanlar, toplumlar, dövlətlər arası əlaqələr daha sürətləndi. Qloballaşmanın tarixi hərəkverici qüvvələri – din, texnika, iqtisadiyyat və imperiyalar sayılır.

İnternet, televiziya, telefon əlaqələrinin son sürət tempi isə dünyani kiçik bir «kəndə» əvvirdi. Bu gün bütün insan cəmiyyətləri və dövlətlər arasında əlaqələri təmin edən hər cür imkan mövcuddur. Belə sürətli integrasiya imkanları bəşəriyyətə nələr vəd edir? Mütəxəssislərin fikrincə qloballaşma XXI əsrin yeni dünya nizamını yarada biləcək ən etibarlı ideyalar sistemidir. Qloballaşma tərəfdarlarının fikrincə proses insanların azadlığını və sosial məsuliyyətlərini daha da artıracaq. Daha konkret ifadə olunarsa:

1. Qloballaşma əmək məhsuldarlığının artmasını, dünya miqyasında əmək bölgüsünün düzgün aparılmasını, kapital dövriyyəsinin əvvəcliyini, yeni texnologiyaların köməyi ilə coğrafi maneələrin dəf olunmasını təmin etmək gücündədir.
2. Qloballaşma mass-medianın rolunun maksimum artırılmasını, bundan bütün bəşəriyyətin faydalananmasını təmin edir.
3. Qloballaşma milli dövlətlərin və parlamentlərin rolunun azaldılmasını və yeni dünya qaydalarının, institutlarının yaradılmasını zərurətə çevirir.
4. Qloballaşma qlobal iqtisadi və siyasi sistemin yaradılmasını zərurətə çevirir.

5. Qloballaşma «vahid dünya konsepsiyası» əsasında davranan yeni dünya vətəndaşının formalaşmasını tələb edir.

6. Qloballaşma regionalizmi qəbul etmir, ona qarşıdır.

7. Qloballaşma tibb, ekologiya, iqtisadiyyat, siyaset və sosial sahələrdə bütün dünyani narahat edən bir sıra həlli vacib problemlərin həlli üçün effektli mühit yaradır.

Doğrudan da müasir dünyada kütləvi yayılan epidemiyalara (SPİD, «quş qripı» və s.), qlobal istiləşməyə, kütləvi yoxsulluğa, miqrant axınlarına, terrorçuluğa qarşı təkbaşına mübarizə aparmaq mümkün deyil.

Qloballaşma Qərbdə ortaya atılsa da, onun ilkin dəyərləndirmələri göstərir ki, bu prosesdən kasib dövlətlərin daha çox qazanmaq imkanları var. Zəngin dövlətlər kasib dövlətlərlə integrasiyaya ehtiyatla yanaşır. Norveç, üzv dövlətlərin həyat səviyyəsinin nisbətən aşağı olduğuna görə Avropa Birliyinə belə qoşulmaq istəmir. Bu səbəbdən qloballaşma kimi, antiqloballaşma hərəkatı da Qərbin özündə başlayıb. Antiqlobalistləri nələr narahat edir:

- zəngin ölkələrin iqtisadi cəhətdən nisbi zəifləmə ehtimalı;
- milli dövlətlərin zəifləməsi;
- emiqrant axınları nəticəsində işsizliyin artması, sosial güzəranın pisləşməsi ehtimalı, milli mədəniyyətlərin zədələnməsi təhlükəsi və s.

Bir çox mütəxəssislər hesab edirlər ki, qloballaşma milli əlamətlərin, mədəniyyətlərin sıxışdırılmasına, tənəzzülünə gətirib çıxaracaq. Mühafizəkar İngiltərə bu prosesə empirik (seyrçi) yanaşmağa üstünlük verir, Norveç ölkə daxilində iqtisadiyyatın zəifləməsindən, sosial problemlərin yaranmasından ehtiyatlanır, Fransa dilini, mədəniyyəti yad təsirlərdən qorumaq üçün get-gedə aktivləşir, gizli emiqrant axınlarına qarşı mübarizəni sərtləşdirir. Bütün bunlara baxmayaraq qloballaşmaya Avropadakı qədər meyl edən başqa bir qütb də yoxdur. Amerikanlar qloballaşmaya «amerikanlaşma» prizmasından yanaşır. Normativizm prinsipləri ilə çıxış edən amerikanlar belə düşünürler ki, qloballaşma demokratik dəyərlərin bütün dünyaya yayılmasıdır. Demokratianın normaları isə ABŞdadır. ABŞ son iki yüz ildə dünyada yeni dövlət, yeni cəmiyyət, yeni insan, yeni mədəniyyətin yarandığını iddia edir ki, amerikaçılıq da əslində bundan başqa bir şey deyil.

SSRİ-nin çökməsindən sonra İslam amili daha çox diqqət çəkməyə başladı. Kapitalizmə sosializm arasındaki münasibətlər, bir növ İslam və Qərb münasibətlərində təzahür etməyə başladı. 11 Sentyabr terror aktlarından, ABŞ-in Əfqanistana, İraqa hərbi müdaxiləsindən sonra bu gərginlik daha da artdı. İran ətrafında yaranan böhran da İslam və Qərb münasibətlərinin gərginləşməsinə az təsir etmir.

Qərbdə narahatçılıq doğuran digər bir məsələ də 2,5 milyard civarında əhalinin məskun olduğu Çin və Hindistan amilidir. Artıq dünyada Çin dilində danışanların sayı ingilis dilində danışanların ümumi sayını ötüb və bu nisbət get-gedə artır. Belə görünür ki, qloballaşmanın yolu üzərində dörd əsas maneə var:

1. Avropanın öz daxilindəki fikir ayrılıqları
2. ABŞ və Avropa arasındaki fikir ayrılıqları, bir sıra hallarda isə ziddiyyətlərin mövcudluğu

3. Qərb və Şərq, yəni İslam və Xristian dinləri arasındaki ziddiyyətlər

4. Əsasən öz dəyərlərini yaymağa çalışan və başqa dəyərlərə qapalı olan Çin amili qloballaşmanın taleyi altı böyük dinin (İslam, Xristianlıq, İudaizm, Krişnaizm, Buddizm, Lamaizm) yarandığı və dünyaya yayıldığı Avrasiyadakı proseslərdən çox asılıdır. Bütün qalan materiklərin əhalisi kulturaloji genotipinə görə Avrasiya mədəniyyətlərinin meyvəsidir. Başq sahələrdə integrasiya ilə yanaşı, qloballaşmanın təminatı üçün sözügedən dinlər və onların

daşıyıcıları arasında dialoqun, qarşılıqlı əlaqələrin, ortaq maraqların yaranması və güclənməsi tələb olunur.

İqtisadi integrasiya qloballaşmanın əsas təminatçısıdır

Harvard universitetinin iqtisadçısı Ceffri Saks araşdırılmışdır ki, 1970-90-cı illərdə inkişaf etməkdə olan açıq sistemli ölkələrin iqtisadi inkişaf göstəriciləri, orta hesabla 4,5%, nisbətən qapalı ölkələrin inkişafı isə 1%-dən aşağı olmuşdur. Dünyada iqtisadi inkişafın mənzərəsi bu gün dəyişib. Çin və Hindistanın göstəricilər təəccüb doğurur. ABŞ analitiklərinin hesablamalarına görə Çin və Hindistan yaxın 30 ilə iqtisadi inkişaf göstəricilərinə görə dünyanın lider dövlətlərinə çevriləcəklər. Den Syao Pinin «modernleşmənin dörd dalğası» islahatı olmasayı Çin, çətin ki, indiki nailiyyətlərə çata bilərdi. Hindistanın 2008-ci ildə kompüter islahatından 85 milyard dollar gəlir götürəcəyi gözlənilir.

İqtisadi integrasiya qloballaşmaya hansı istiqamətlərdə təkan verə bilər:

- Böyük böhranların idarə olunması üçün Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) rolunu artırmaq tələb olunur. BVF ilə Dünya Bankı arasında səlahiyyətlərlə bağlı ziddiyyətlər, uyğunsuzluqlar aradan qaldırılmalıdır.

- Liberal iqtisadi siyasetin əsas məqsədi azad ticarətin təmin olunmasıdır. Qlobal ticarət rejiminin bərqərar olması bu sahədə irəliləyişlərə təkan verə bilər. Bununla bağlı dünya ticarətinin yeni rejiminin formalaşdırılması tövsiyyə olunur.

- Aqrar və tekstil bazarlarının liberallaşması prosesi ən kasib ölkələrin maraqları nəzərə alınmaqla davam etməlidir.

- Sosial standartların hazırlanması və razılışdırılması məsələsinin Beynəlxalq Əmək Təşkilatının sərəncamına verilməsi məqsədə uyğun hesab edilir. Bu məsələ ilə ÜTT-in məşğul olması mübahisələr və qarşılıqlı inamsızlıq yaradır və s.

İstər Şərqi, istərsə də Qərbə qloballaşmanın taleyi ilə bağlı ciddi narahatlılıqlar yaşanır. Bu narahtılıqları aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

- insanlar daha çox qərarların qəbulunda iştiraka cəlb edilməlidir;

- yeni qlobal elita formalaşdırılmalıdır;

- dünyadakı rejimlər legitimləşməlidir;

- BMT strukturlarında dəyişmələr edilməlidir;

- Mass-media əsasən Qərbin nəzarətindədir, təbliğatda birqütblülük qloballaşmaya neqativ təsir göstərir (İngiltərə şahzadəsi öləndə bütün dünya xəbər tutur, Asiyada, Afrikada analoji hadisə baş verəndə bunu dünyada çox az adam bilir);

- Qərb kulturaloji mərkəz, mədəniyyətlərə qiymət verən, arbitr rolunda çıxış edir. Bütün mükafatlar (Nobel, Oskar və s.) Qərbə, Qərb dövlətləri və təşkilatları tərəfindən verilir;

- internet saytlarının 90%-i ingilis dilindədir, kino, musiqi istehsalı ilə ABŞ bütün dünya bazarını zəbt edib;

- 1950-ci ildə dünyanın əhali sayına görə 12 böyük dövlətindən 6-sı Qərb dövləti idi. 2050-ci ildə bunlardan ancaq biri, yəni ABŞ böyük dövlət statusunu qoruyub saxlayacaq;

- ABŞ çoxlu mühacir qəbul edir, “qocalan” Avropa da demoqrafik bələdan qorunmaq üçün analoji addım atır. Lakin bu proses özünün problemlərini doğurur: gizli emigrantlar sürətlə artı; Avropada məscidlərin, hicablı insanların sayı artır və bunlar avropalılarda təşviş doğurur;

- Avropa əhalisinin Kanada, ABŞ, Avstraliya, Latin Amerikasına yayılması qloballaşmanın sürətlənməsinə müsbət təsir göstərir və s.